

KS. JÓZEF SZYMAŃSKI – WŁOCŁAWEK

KOŚCIOŁY* I ZWIĄZKI WYZNANIOWE NA TERENIE OBWODU WINNICKIEGO W LATACH 1941-1964

Obwód winnicki na Podolu (Ukraina) został utworzony 27 lutego 1932 roku i zajmuje 26,5 tys. km² powierzchni¹. Na jego terytorium w 1937 r. było 1899 wiosek, 16 osiedli robotniczych i 7 miast², które zamieszkiwało w 1941 r. – 2.390.000 osób, a w 1946 roku – 2.037.000³.

Życie religijne na tym terenie rozwijało się wieloaspektowo. Struktury organizacyjne funkcjonujących Kościołów i związków wyznaniowych nakładały

* Opracowanie nie obejmuje Kościoła katolickiego, który autor przedstawił w *Stan i sytuacja Kościoła katolickiego w obwodzie winnickim na Podolu w latach 1941-1964*, „Studia Polonijne”, 23 (2002), s. 149-182.

¹ А. Ф. Олійник, І. Л. Яковенко, *Вінницька область*, w: *Радянська Енциклопедія історії України*, t. 1, Київ 1969, s. 303-307; М. Л. Бабій, М. Ф. Присяжнюк, В. О. Птущенко, І. П. Пшук, Й. Г. Тельман, *Вінницька область*, w: *Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область*, red. А. Ф. Олійник, Київ 1972, s. 9. Obwód winnicki graniczy od południowego zachodu z Republiką Mołdawia, od zachodu, z obwodami: czerniowieckim i chmielnickim, od północy – żytomierskim, od wschodu – kijowskim, czerkaskim, kirwogradzkim i od południa – odeskim. W jego skład wchodziło 69 rejonów. 22 września 1937 roku na skutek nowego podziału administracyjnego z części rejonów obwodu winnickiego utworzono obwód kamieniecko-podolski (obecnie chmielnicki), kilka rejonów włączono też do obwodu żytomierskiego. Jednocześnie do obwodu winnickiego przyporządkowano kilka rejonów obwodu kijowskiego. W wyniku tego podziału obwód liczył 42 rejony. W styczniu 1954 roku został on jeszcze uszczuplony o rejon monasterzyski, który odłączono do nowoutworzonego obwodu czerkaskiego. W 1963 r. zamiast dotychczas funkcjonujących 42 rejonów, utworzono 25.

² Державний Архів Вінницької Облaсті (dalej: ДАВО), ф. Р-2700, оп. 7с, спр. 345, арк. 223.

³ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994, s. 178.

się na siebie, co z jednej strony dawało szansę wzajemnego ubogacania się, z drugiej jednak stanowiło podłoże wielu nieporozumień. Każda z działających na terenie obwodu organizacji religijnych starała się w miarę możliwości realizować swoje posłannictwo w ramach obowiązującego prawa. Było to prawo, które legitymizując działalność poszczególnych wyznań, decydowało o ich stanie i perspektywach na przyszłość⁴.

Należy pamiętać, że praktyczna możliwość odrodzenia życia religijnego na Wschodzie zaistniała dopiero po ataku Niemiec na ZSRR 22 czerwca 1941 roku. Według informacji pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych (dalej: Rds.KR): „Od września 1941 r. na okupowanym przez Niemców terytorium obwodu wspólnoty religijne zaczęły działać oficjalnie, zajmując zamknięte za czasów władzy sowieckiej budynki modlitewne, kościoły i cerkwie”⁵. Opinię tę pełnomocnik Rds.KR w obwodzie winnickim powtarzał wielokrotnie⁶. W czasie okupacji część obwodu winnickiego na linii Mohylew Podolski – Żmerynka – Berszada była zarządzana przez wojska rumuńskie i wchodziła do Generalnego Gubernatorstwa tzw. Transnistria. Pozostała część została administracyjnie przyporządkowana do tzw. Reichskommissariatu Ukrainy i włączona do Generalnego Żytomierskiego Okręgu⁷. Niemcy nie mieli opracowanego spójnego programu polityki religijnej na Wschodzie, często ich decyzje miały charakter doraźny i były wymuszane bieżącymi potrzebami ludzi wierzących. Komisarz generalny w Żytomierzu upoważniony do wydania decyzji w sprawie wznowienia opieki duszpasterskiej wobec katolików, w odpowiedzi na pismo z 22 listopada 1941

⁴ J. Szymański, *Sytuacja prawna organizacji religijnych w obwodzie winnickim na Ukrainie 1918-1964*, „Roczniki Teologiczne”, 48 (2001) z. 4, s. 181-209.

⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 17b; В. Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х-50-ти року ХХ ст.)*, „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2 (1997), s. 208; А. Нлєбовіч, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991, s. 6-7; А. Схојновскі, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 141-149; R. Dzwońkowski, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie środkowej, południowej i wschodniej w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu (1941-1948)*, w: *Pasterz i twierdza. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. J. Wołczański, Kraków-Kamieniec Podolski 2001, s. 24-26.

⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 37, s. 1-2; Б. Чаплицкий, И. Осипова, *Книга памяти. Матриолог Католической церкви в СССР*, Москва 2000, s. L; R. Dzwońkowski, *Stan badań nad historią Kościoła i życiem religijnym katolików obrządku łacińskiego w ZSRR (1917-1990)*, w: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, Wrocław 1992, s. 104; J. R. Nowak, *Walka z Kościołem. Wczoraj i dziś*, Szczecinek 1999, s. 29.

⁷ J. Нрысак, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 227; W. А. Серчук, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1990², s. 436; Бабій, *Вінницька область*, s. 50; А. Лиси́й, *Нариси історії Гніванського костелу 1906-1996*, Вінниця 1996, s. 73; те́нзе, *Вінницький капуцинський монастир*, Вінниця 1995, s. 91; Eberhardt, *Przełamanie narodowościowe*, s. 160; А. Венгер, *Рим и Москва 1900-1950*, Москва 2000, s. 540.

roku – nie zgodził się na wydanie ogólnego zezwolenia na reaktywowanie duszpasterstwa, a jedynie na rozpatrywanie poszczególnych podań⁸. Stanowisko władz okupacyjnych w tej sprawie zostało również potwierdzone przez Alfreda Rosenberga 13 maja 1943 r. w liście do komisarzy Rzeszy na Wschodzie, w którym domagał się on, aby – w miarę możliwości – starali się ograniczać działalność organizacji religijnych, a jednocześnie popierali wszelkiego rodzaju separatyzmy wyznaniowe⁹.

Po wkroczeniu na to terytorium wojsk sowieckich w połowie 1944 roku, władze nie mogły już stosować metod wojującego ateizmu realizowanych w latach dwudziestych i trzydziestych oraz lekceważyć skonsolidowanych w czasie okupacji rzesz wiernych¹⁰. Kancelaria Rady Komisarzy Ludowych (dalej: RKL) USRR 23 października 1944 r. zwróciła się do sekretarza Rady Obwodowej (dalej: RO) o zebranie informacji na temat funkcjonowania wszystkich wyznań (z wyjątkiem Cerkwi prawosławnej). Informacja miała zawierać dane o każdym wyznaniu (oddzielnie): liczbę zamkniętych budynków modlitewnych, oddzielnie zamkniętych i nie wykorzystanych oraz służących do innych celów¹¹. Z raportu przedstawionego przez A. Ustenko, zastępcę przewodniczącego RO w Winnicy, dowiadujemy się, że „[...] od 1 stycznia 1945 r. na terytorium obwodu winnickiego funkcjonowało 997 wspólnot religijnych” różnych wyznań¹². Dla przykładu z Kościołem katolickim (według ustaleń władz) identyfikowało się wówczas około 100 tysięcy wiernych, którym zezwolono na sprawowanie kultu religijnego tylko w 41 kościołach¹³. Rds.KR w Moskwie rozesłała na początku lutego 1945 roku pismo instruujące swoich przedstawicieli w obwodach o warunkach legalizacji organizacji religijnych. Władze wymagały wówczas od wiernych spisu członków „dwadcatki”, protokołów z wyboru komitetów parafialnych i komisji rewizyjnych. Jednakże najważniejszym warunkiem dla uzyskania pozwolenia na prowadzenie działalności duszpasterskiej przez organizację religijną była obecność duszpasterza skierowanego przez ośrodek administracji kościelnej. Zastrzeżono, że „okres znalezienia stałego duszpaste-

⁸ Archiwum Diecezji Łuckiej. (dalej: ADŁ), Kuria Biskupia Łucka. (dalej: KBŁ), t. Diecezja żytomiarska i kamieniecka. (Generalny komisarz) Generalkommissar w Żytomierzu do biskupa rzymskokatolickiego w Łucku 25 III 1942 roku; M. Dębowski, *Postuga duszpasterska duchowieństwa diecezji łuckiej na kresach wschodnich I RP w czasie II wojny światowej*, w: *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Lublin 1998, s. 35-36; Венгер, *Рим и Москва*, s. 537.

⁹ W. Zajączkowski, *W obliczu rewolucji. (Rosyjskie prawosławie w latach 1917- 44)*, w: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*, red. K. Podlaski, Londyn 1989, s. 96; Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 211.

¹⁰ Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 208.

¹¹ ДАВО, P-2700, 7с, 10, s. 8. Do pisma załączony był odpowiedni formularz.

¹² ДАВО, P-2700, 7с, 529, s. 94; R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994, s. 89.

¹³ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, P-2700, 19, 51, s. 6.

rza dla organizacji religijnej wynosi 3 miesiące, o czym uprzedza się przedstawiciele i ostrzega, że w wypadku niewypełnienia tego warunku wspólnota będzie rozwiązana”¹⁴. W praktyce jak relacjonował przełożonym w Moskwie i Kijowie pełnomocnik Rds.KR F. Czepurow – „wiele budynków kultu funkcjonowało bez rejestracji, ponieważ wierni uważali, że oni legalnie wykonują obrzędy religijne, powołując się przy tym na działalność innych wyznań”¹⁵. Z tego względu w instrukcji nr 3 z 29 kwietnia 1946 roku przewodniczący Rds.KR w Moskwie, J. Sadowski, wyjaśnił swoim podwładnym, że „za faktycznie działającą wspólnotę należy uważać taką, która ma specjalny budynek modlitewny (meczeta, synagogę, kościół, cerkiew) lub pomieszczenie specjalnie przystosowane do celów modlitewnych. Ta wspólnota powinna mieć duszpasterza, stałą liczbę wiernych i sprawować regularnie liturgię od momentu powstania do chwili obecnej”¹⁶.

Aby zatem określić stan wyznaniowy na terenie obwodu winnickiego przeanalizujemy sytuację Cerkwi prawosławnej, Kościoła greckokatolickiego, Kościoła staroobrzędowego, Kościoła Prawdziwie Prawosławnych Chrześcijan, judaizmu, Kościoła Chrześcijan Baptystów, Kościoła Chrześcijan Wiary Ewangelicznej – pięćdziesiątników, Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego, Kościoła adwentystów – reformistów, Świadców Jehowy, apokalipsistów, joannitów, inokientiewców – ignatiewców, michajłowców, krasnodrakonowców, malewańców, skopców, woskresników, duchoborców, rozkolników i innych.

Cerkiew prawosławna

Autokefalia Cerkwi prawosławnej na Ukrainie dokonała się w 1919 r.¹⁷ za zgodą władz radzieckich i aprobatą patriarchów konstantynopolskiego i moskiewskiego. Po II wojnie światowej Cerkiew całkowicie podporządkowano patriarchatowi moskiewskiemu¹⁸ i włączono do egzarchatu kijowskiego¹⁹. Diecezja winnicka – obejmująca terytorium obwodu winnickiego – była jedną z 19

¹⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 5. Rds.KR zastrzegła, że „w przypadku ujawnienia się problemów związanych z rejestracją parafii nie mających stałego duszpasterza szczegółowo informujcie Rds.KR przy RKL ZSRR”. В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 208.

¹⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 16.

¹⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 45.

¹⁷ К. К р о т е в и ч, *До ідеології Української Автокефальної Православної Церкви*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 4-5 (1997) s. 397-409.

¹⁸ Й. Л о р т ц, *История Церкви. Рассмотренная в связи с историей идей*, t. 2: *Новое время*, Москва 2000, s. 467-468; *Современные религии и их роль*, „Наука и религия”, 1 (1963) s. 77.

¹⁹ J. T o f i l u k, *Kościół prawosławny*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, S. J. Koza, Lublin 1996, s. 113.

diecezji wchodzących w jego skład²⁰, jej organizacja zaś i formy działalności określone zostały uchwałami soboru 31 stycznia 1945 roku²¹.

Do rewolucji październikowej na terytorium obwodu winnickiego otwartych było 1100 cerkwi prawosławnych²². Jak twierdzi P. Panczenko, „na początku lat dwudziestych na Ukrainie cerkiew znajdowała się niemal w każdej wiosce”²³, jednak w 1940 roku otwarta była już tylko jedna. W czasie okupacji niemieckiej 1941-1943 otwarto 848 cerkwi prawosławnych i budynków modlitewnych²⁴. Niewątpliwie wpływ na taką sytuację miała decyzja Hitlera, który 16 sierpnia 1941 roku zezwolił kapłanom prawosławnym na prowadzenie działalności duszpasterskiej na okupowanym przez Niemców terytorium²⁵. Ponadto niemieckie władze okupacyjne dokonały rozbicia w szeregach prawosławia, zezwalając na prowadzenie działalności duszpasterskiej, niezależnej od patriarchyatu moskiewskiego, Autokefalicznej Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej²⁶.

Po wyzwoleniu, w 1945 roku władze obwodowe oficjalnie zarejestrowały na swoim terenie 832 cerkwie i budynki modlitewne²⁷. Niewiarygodne wydają się dane przytoczone przez W. Wojnałowicza, który, powołując się na dane Rady ds. Cerkwi prawosławnej na Ukrainie, podaje, że od 1943 aż do marca 1948 roku władze zezwoliły na otwarcie tylko 1297 cerkwi i budynków modlitewnych (1944 – 207, 1945 – 509, 1946 – 369, 1947 – 185, 1948 – 27), chociaż dalej przytacza dane z 1 kwietnia 1946 roku, z których wynika, że było 6070 otwartych cerkwi²⁸. Z kolei A. Żukowski szacuje liczbę otwartych w tym czasie cerkwi na 8500²⁹.

7 listopada 1943 roku Rada Komisarzy Ludowych podporządkowała działalność Cerkwi prawosławnej – na terenie obwodu winnickiego – powołanej przez siebie Radzie ds. Cerkwi prawosławnej. Podejmowane wtedy przez wła-

²⁰ Tamże, s. 53; M. T. Staszewski, *Polityka wyznaniowa europejskich państw socjalistycznych*, w: *Polityka wyznaniowa. Tło – warunki – realizacja*, red. M. T. Staszewski, W. Mysiek, Warszawa 1975, s. 115.

²¹ Dokument 137: *Положение об управлении Русской Православной Церковью (31.1.1945)*, w: *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*, kn. 1, red. Г. Штриккер, Москва 1995, s. 349-355; A. Жуковський, *Сучасний стан релігії й церкви під советами, зокрема в УССР*, w: *Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді папа (18-20) X 1963*, red. В. Янев, München-Rom-Paris 1966, s. 51.

²² ДАВО, Р-2700, 7с, 345, s. 223.

²³ П. Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, w: *Україна друга половина ХХ століття. Нариси історії*, red. П. Панченко, Київ 1997, s. 201.

²⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 345, s. 223.

²⁵ Венгер, *Рим и Москва*, s. 538.

²⁶ Сергук, *Історія України*, s. 438.

²⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 345, s. 223.

²⁸ Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 210-211.

²⁹ Жуковський, *Сучасний стан*, s. 55.

dze działania opierały się na normach ogólnie stosowanych przez władze wobec religii³⁰. 1 grudnia 1944 roku RKL zatwierdziła prawo regulujące zasady funkcjonowania Cerkwi prawosławnej i uzupełniła je specjalnym postanowieniem Stalina³¹. Zdaniem przewodniczącego Rds.KR, A. Puzina, Cerkiew była uprzywilejowana wobec innych wyznań³². Według obowiązującego bowiem prawa „w wypadkach, kiedy większa grupa wiernych prosiła o otwarcie cerkwi w budynku, który zachował cerkiewny wygląd i przedmioty kultu, dotychczas pozostawał niezajęty i niezamknięty na podstawie decyzji władz, taka prośba podlegała pozytywnemu rozpatrzeniu, niezależnie od ilości otwartych już cerkwi w mieście lub rejonie”³³. Ponadto władze każdego szczebla zobowiązano do udzielenia prawosławnym parafiom niezbędnej pomocy przy remoncie cerkwi, uwzględniając dostarczenie potrzebnych materiałów budowlanych. Parafie uzyskały wtedy również prawo do nabycia dzwonów cerkiewnych i wykorzystywania istniejących. Struktury Cerkwi prawosławnej uzyskały ograniczoną osobowość prawną, zezwalającą im na posiadanie środków transportu, wytwarzanie przedmiotów kultu religijnego i sprzedawanie ich wspólnotom wiernych, zezwolenie na „arendę, budowę i nabywanie na własność budynków dla potrzeb cerkwi za zgodą pełnomocnika Rady ds. Cerkwi prawosławnej”³⁴. Na mocy wspomnianego postanowienia klasztor męskie i żeńskie uzyskały od Stalina tymczasowo – „do chwili wydania nowych postanowień” – list żelazny, który zachowywał stan ich posiadania³⁵. Zmiany prawne nastąpiły dopiero w 1961 roku³⁶.

Pomimo takich uregulowań prawnych władze lokalne realizowały „własną” politykę religijną w stosunku do osób i budynków modlitewnych³⁷. Skutkiem tych działań było sukcesywne zmniejszanie się zarówno liczby cerkwi, jak i kapłanów. W pierwszym kwartale 1950 roku na terenie obwodu funkcjonowało 700 cerkwi i budynków modlitewnych, w których pracowało 412 kapłanów³⁸, zaś rok później już tylko 628 cerkwi przy liczbie 407 kapłanów³⁹. W świetle raportu zastępcy IV wydziału UKGB kapitana Nielidowa – przesłanego do Komitetu Obwodowego (dalej: KO) partii – w obwodzie winnickim

³⁰ ДАВО, Р-2700, 7с, 10, с. 1-3; В. В о й н а л о в и ч, *Що насправді коїлось у патріарших палатах. Маловідомі документи про опозиційний рух у Руській Православній Церкві*, „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1(1994), s. 157.

³¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 13, с. 22.

³² ДАВО, Р-2700, 19, 63, с. 44.

³³ ДАВО, Р-2700, 19, 63, с. 57.

³⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 13, с. 22.

³⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 13, с. 23.

³⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 63, с. 44, 57.

³⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 10, с. 4-6.

³⁸ ДАВО, П-136, 30, 180, с. 54. Typowych cerkwi funkcjonowało wówczas 601, a budynków modlitewnych było 99.

³⁹ ДАВО, П-136, 32, 198, с. 61.

działały 643 cerkwie, 392 kapłanów, 2 klasztory, w których przebywało 140 zakonnic i 2 kapłanów⁴⁰.

Bardzo często władze lokalne, realizując „własną” politykę wobec organizacji religijnych, działały wbrew stanowisku władz centralnych, o czym świadczy m.in. pismo pełnomocnika Rady ds. Cerkwi prawosławnej, który wyjaśniał przełożonym sprawę cerkwi zamykanych i wykorzystywanych jako spichlerze: „w wielu rejonach sztucznie wstrzymuje się zwrot cerkwi, jako że nie ma potrzeby w ogóle wykorzystania tych budynków. Z tego wynika, że władze tych rejonów zdecydowały się walczyć z religią”⁴¹. Często przedstawiciele miejscowych władz wprost żądali od wiernych przekazania cerkwi na lokalne potrzeby danej społeczności, np. z tego powodu, że cerkiew znajduje się na gruntach kołchozowych⁴². We wsi Jaryszewka, w rejonie winnickim, przedstawiciel lokalnych władz usiłował doprowadzić do zamknięcia cerkwi, nakładając na wiernych dodatkowe obciążenia finansowe, o czym informował przewodniczącego RO, G. Diemiantiewa, pełnomocnik Rady ds. Cerkwi prawosławnej, I. Trufanow: „Przy rozpatrywaniu skargi w urzędzie skarbowym ustalono, że wspólnocie parafialnej cerkwi Jaryszewka w 1953 roku i 1954 roku żadnych zobowiązań finansowych nie naliczano, jednak niezależnie od tego przewodniczący Rady Wiejskiej B. Zawalniuk pieniądze od wspólnoty pobrał we wskazanej sumie (1188 rubli, 62 kopiejki), ale ich nie zaksięgował”⁴³. Wspólnoty parafialne nie rezygnowały ze swoich praw, broniły ich „w niektórych miejscowościach [...], w miejsce zamkniętych budynków kultu, bez zgody pełnomocnika budowano nowe świątynie”⁴⁴.

Celem ograniczenia aktywności religijnej duchowieństwa i wiernych władze zwierzchnie Rds.KR wciąż instruowały swoich przedstawicieli w obwodach o sposobach przeciwdziałania. Odpowiednie dyrektywy wskazywały na „szkodliwość” oddziaływania duszpasterskiego na dzieci i młodzież, duchowni bowiem „proponowali dzieciom przyprowadzanie ze sobą do świątyni swoich rówieśników, wymagali, by osoby starsze przyprowadzały z sobą do cerkwi swoich wnuków”⁴⁵. Oficjalnie też dzieci angażowały się w kołędowanie⁴⁶. Podobne wytyczne zobowiązywały pełnomocników Rds.KR do ujawnienia miejsc kultu, ograniczenia pielgrzymowania, a tym samym i zamykania tzw. świętych miejsc. Informacja przekazana przez miejscowego biskupa Symona, zaprzeczała w ogóle ich istnieniu. Niepełne dane, jakie pełnomocnik uzyskał w rozmowach z duchowieństwem i przedstawicielami wiernych, wskazywały

⁴⁰ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 95-97.

⁴¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 311, s. 40.

⁴² ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 78.

⁴³ ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 73.

⁴⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 311, s. 104. Budynki modlitewne wybudowane wówczas były we wsiach: Krikowcy, Kurianicy, Słobodka.

⁴⁵ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 11.

⁴⁶ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 32.

na istnienie tzw. „cudownych źródeł, ocalałych starych ikon, niezagospodarowanych miejsc, na których wcześniej stały cerkwie i do których pielgrzymowali wierni”⁴⁷. Stąd też władze obwodowe jeszcze w marcu 1959 roku zobowiązały władze rejonowe do: 1) ujawnienia i spisania wszystkich miejsc kultu w rejonie, 2) jednoczesnego – wraz ze spisem – przedstawienia propozycji „właściwego” ich zagospodarowania oraz ujawnienia osób i pociągnięcia ich do odpowiedzialności, tzn. definitywnego rozwiązania problemu do 30 kwietnia 1959 roku⁴⁸.

Kolejny rok realizowanej przez władze polityki wyznaniowej przynosił efekty. Naczelnik wydziału KGB w raporcie złożonym organom partyjnym 30 maja 1959 roku stwierdził, że „na terenie obwodu winnickiego funkcjonują 594 cerkwie, w których pracuje ponad 400 kapłanów. W tej liczbie 60 pochodzi z zachodnich obwodów”⁴⁹. W podobnym raporcie z końca 1960 roku informowano o 591 cerkwiach i 2 klasztorach żeńskich, w których posługę kapłańską sprawował arcybiskup i 378 kapłanów⁵⁰. W tym czasie w 20 cerkwiach nie sprawowano już liturgii od 18 miesięcy, a w 100 innych świątyniach tylko od czasu do czasu, 350 cerkwi było zaś oddalonych od siebie od 500 metrów do 3 km. Za powyższą sytuację obwiniano I. Trufanowa, pełnomocnika Rady ds. Cerkwi prawosławnej w obwodzie winnickim, który – jak twierdzono – „nie podejmował działań zmierzających do ograniczenia działalności arcybiskupa, który w celu ożywienia religijności w zanikających wspólnotach kierował tam kapłanów z innych rejonów”. W tym czasie w wielu miejscowościach bez zezwolenia budowano budynki dla potrzeb cerkwi i przebudowywano stare, organizowano pielgrzymki i sprawowano liturgię „pod odkrytym niebem”. Odtąd nastąpiły zmiany w postępowaniu władz. Na podstawie instrukcji Rady ds. Cerkwi prawosławnej zaprzestano wydawanie pozwoleń kapłanom na pełnienie posługi duszpasterskiej w parafiach i zalecono ponowne rozpatrzenie funkcjonowania parafii w budynkach wynajmowanych dla kultu albo korzystających z nich nielegalnie⁵¹. W następstwie działań władz lokalnych i pełnomocnika Rady ds.

⁴⁷ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 45-48.

⁴⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 61ab.

⁴⁹ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 100-102. Raport naczelnika KGB obwodu winnickiego zawiera ocenę działalności pełnomocnika Rady ds. Cerkwi prawosławnej, który przedstawiony jest w nim jako obrońca stanu posiadania Cerkwi prawosławnej i jej duszpasterzy. „Sekretarz biskupa, G. Pałaj, wśród swoich znajomych opowiadał, że jeśli by tow. Trufanow działał zdecydowanie w tych sprawach, to biskup Symon zawsze podtrzymałby jego propozycje. Ze słów Pałaja, Symon gotów był zamknąć 30% mało dochodowych parafii, z tym, żeby jeden kapłan obsługiwał 2-3 parafie. [...] Nie było wypadku, by on odmówił zarejestrowania jakiegokolwiek duszpasterza. [...] Do 1953 roku zamykano każdego roku kilkadziesiąt cerkwi, to od kiedy on kierował urzędem 2-3 cerkwie i to nie zawsze”.

⁵⁰ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 152. W tej liczbie 69 kapłanów było wcześniej skazanych za antysowiecką działalność.

⁵¹ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 168-169.

Cerkwi prawosławnej w 1960 roku⁵² zamknięto 60 cerkwi, przeznaczając je na kluby, sale gimnastyczne lub magazyny⁵³.

Cały czas też prasa obwodowa zarzucała swoich czytelników informacjami o odchodzeniu z szeregów duchowieństwa kapłanów prawosławnych⁵⁴ i wzrastającej świadomości ludu pracującego, który spontanicznie zamykał cerkwie, „przeżytki minionego okresu”⁵⁵.

Zdecydowanie wrogie działania wobec Cerkwi prawosławnej władze podjęły dopiero w 1959 roku. Wówczas też nastąpiło zaostrzenie polityki antyreligijnej. Z pewną satysfakcją przedstawiciel Rady ds. Cerkwi prawosławnej, G. Pinczuk informował KC KP/b/ Ukrainy: „bardziej zdecydowana presja na duchowieństwo i przemysłane podejście do tej sprawy [zamykania cerkwi] pełnomocników Rady przyniosły znaczne możliwości i w 1960 r. wyrejestrowano, tzn. ograniczono działalność znacznej liczby organizacji religijnych – parafii”. Tym działaniom sprzyjało postanowienie KC KPZR z 13 stycznia 1960 roku⁵⁶. W wyniku zdecydowanych posunięć władz na początku 1961 roku otwartych było już tylko 531 cerkwi i budynków modlitewnych⁵⁷. W tym też roku, pod wpływem synodu, wprowadzono pewne zmiany w statucie diecezjalnym. Odtąd kapłan był zależny od władzy diecezjalnej, wybieranej przez lokalną administrację. Tym samym zobowiązywał się do uzgadniania planu pracy duszpasterskiej z przedstawicielem władzy oraz dostarczania spisu osób korzystających z sakramentów świętych⁵⁸.

Ograniczeniu działalności Cerkwi prawosławnej sprzyjało też przyjęcie przez winnicką RO postanowienia⁵⁹ Rady Ministrów (dalej: RM) Ukrainy z 1 listopada 1958 roku w sprawie zmniejszenia liczby klasztorów na terenie obwodu⁶⁰. RM Ukrainy zdecydowała wówczas o zamknięciu 9 klasztorów. Z podobnymi

⁵² ДАВО, Р-2700, 6, 1880, s. 39. Według tej informacji w 1962 r. zamknięto 42 cerkwie.

⁵³ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 9.

⁵⁴ П. Дарманський, *Чому я порвав з релігією. Розповідь колишнього священика, кандидата богослов'я*, „Вінницька Правда”, 4 III 1958, s. 3; М. Спаський, *Чому я зрікся церкви*, „Вінницька Правда”, 12 VII 1959, s. 3; А. Пивоварчук, *Чому я пориваю з церквою*, „Вінницька Правда”, 1 VIII 1959, s. 3; О. Осипов, *Відказ від релігії - Єдино вірний шлях*, „Вінницька Правда”, 9 XI 1959, s. 3-4; І. Шамрай, *Моя остання сповідь*, „Вінницька Правда”, 8 I 1960, s. 3; П. Залітинкевич, *Чому я став атеїстом*, „Вінницька Правда”, 3 VII 1962, s. 4; І. Зісько, *Не хочу служити неправому ділу*, „Вінницька Правда”, 7 VIII 1962, s. 4.

⁵⁵ М. Чорний, *Люд робочий церкви не хоче*, „Вінницька Правда”, 29 IX 1959, s. 3.

⁵⁶ В. Войналович, *Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-Х - першої половини 60-Х років*, w: *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина, Київ 1997, s. 198-200.

⁵⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 45.

⁵⁸ Войналович, *Що насправді коїлось*, s. 155; Жуковський, *Сучасний стан*, s. 47.

⁵⁹ Войналович, *Що насправді коїлось*, s. 152-153. Wcześniej, 16 IX 1958 roku, podobne postanowienie przyjęła RM ZSRR. Patriarcha Aleksiej zaaprobował wówczas zamknięcie 29 z 63 istniejących na terenie ZSRR klasztorów.

⁶⁰ ДАВО, Р-2700, 6, 1417, s. 26.

inicjatywami wystąpiły też władze innych obwodów. Ministrowie przyjmując propozycję pełnomocnika Rady ds. Cerkwi prawosławnej, RO i Rady Rejonowej (dalej: RR) w Barze, zdecydowali o zamknięciu klasztoru w tym mieście. Zakonnicom w zależności od ich wieku zaproponowano zatrudnienie w zakładach pracy, umieszczenie w domach starców lub – w miarę możliwości – zorganizowanie dla nich miejsc w innym klasztorze. Dobra, jakie po nich pozostały, przekazano do dyspozycji władz lokalnych. Budynki klasztorne przeznaczono na przedszkola, szkoły, internaty, domy starców oraz na potrzeby służby zdrowia i instytucji kulturalnych⁶¹. W przypadku klasztoru w Barze – zgodnie z decyzją RO – miał się w nim mieścić dom pioniera i szkoła muzyczna⁶².

Według danych RO z 1 stycznia 1962 r. na terenie obwodu było 400 cerkwi i 46 budynków modlitewnych, w tym w mieście 13 cerkwi, 422 na wsi i 11 w dzielnicach robotniczych. Pracowało w nich 259 kapłanów, 3 diakonów i arcybiskup. W liturgii brało udział: 6180 wiernych w miastach i 59 670 na wsiach⁶³. Od 1945 r. do 1962 r. władze zamknęły 5 cerkwi w rejonie czerniowieckim⁶⁴, 7 w rejonie hajsyńskim⁶⁵, 7 w lipowieckim⁶⁶, 4 w ułanowskim⁶⁷. Samorządy rejonowe Litynia⁶⁸ i Braclawia⁶⁹ również zamknęły wiele cerkwi na swoim terenie. W tym czasie np. decyzję o zamykaniu niektórych cerkwi w rejonie ilinieckim podejmowała niejednokrotnie społeczność danej miejscowości podczas ogólnych zebrań⁷⁰.

⁶¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 488, s. 94-97; ДАВО, П-136, 50, 221, s. 66-67; В о й н а л о в и ч, *Що насправді коїлось*, s. 152-153; т е н з е, *Чорні дні „чорного” духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х - першої половини 60-х рр.*, „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1995), s. 211-212. Sprawa zamknięcia klasztorów była konsultowana również z hierarchią Cerkwi prawosławnej. Patriarcha Aleksiej swoją zgodę wyraził 4 IV 1959 roku. Zdaniem Karpowa, przewodniczącego Rady ds. Cerkwi prawosławnej powodem zamknięcia klasztorów było m.in. to, że „wiele klasztorów [...] jest ogniskiem chorób wenerycznych i innych. Zakonnicy nie chcą korzystać z pomocy lekarskiej, rozpowszechniają zabobony.

⁶² ДАВО, Р-2700, 6, 1417, s. 26.

⁶³ ДАВО, Р-2700, 6, 1901, s. 74-75.

⁶⁴ ДАВО, П-136, 51, 142, s. 26.

⁶⁵ ДАВО, Р-2700, 6, 1901, s. 93.

⁶⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 1901, s. 138-139. Według przewodniczącego RR w Lipowcu „jeszcze zostało otwartych 10 cerkwi. Na 4 z nich w ciągu miesiąca zostaną przygotowane materiały umożliwiające ich zamknięcie. Potem przygotujemy materiały umożliwiające zamknięcie reszty”.

⁶⁷ ДАВО, Р-2700, 6, 1901, s. 143.

⁶⁸ ДАВО, Р-2700, 6, 1901, s. 107-108.

⁶⁹ ДАВО, Р-2700, 6, 1901, s. 120-121. W 1962 r. w rejonie braclawskim było 14 cerkwi, otwartych – 7, wyrejestrowanych – 2, a wobec 5 prowadzono działania zmierzające do ich zamknięcia.

⁷⁰ І. Бондаренко, Д. Кобець, І. Довгополий, І. Мар'янчук, *Чому ми закрили церкву*, „Вінницька Правда”, 24 III 1962, s. 4.

20 kwietnia 1961 roku RO w Winnicy podjęła decyzję o zamknięciu cerkwi w rejonach tomaszpolskim, niemirowskim, lityńskim, chmielnickim, hajsyńskim i berszadzkiem⁷¹. Podobną decyzję podjęto 20 czerwca wobec 8 cerkwi⁷², 5 sierpnia wobec 18⁷³, 20 września – 14 cerkwi⁷⁴, a 3 listopada – 4 cerkwie⁷⁵. Wtedy też zobowiązano rady miejskie i rejonowe do wykorzystywania zamkniętych cerkwi⁷⁶ i do odsunięcia duchowieństwa parafialnego od zarządzania sprawami cerkwi⁷⁷. W związku z przyjęciem 16 marca 1961 roku przez RM ZSRR rozporządzenia o zaostrzeniu kontroli przy przestrzeganiu ustawodawstwa o kultach, a 29 kwietnia przez RM Ukrainy, RO wydała podobne zalecenie RR w obwodzie, zobowiązując ich do nadzorowania podległych sobie instytucji. Jednocześnie uprzedzono biskupa Symona i dziekanów o ewentualnych konsekwencjach w przypadku naruszenia przez nich prawa o kultach. W niedługim czasie – jak informował przewodniczącego RO, M. Słobodianiuka, pełnomocnik Rady ds. Cerkwi prawosławnej w obwodzie, S. Kulikow – 7 duchownych pozbawiono prawa do spełniania posługi duszpasterskiej, 10 kapłanów, w tym 4 dziekanów, przeniesiono na gorsze – w znaczeniu materialnym – parafie, a 11 ostrzeżono o naruszeniu prawa⁷⁸. Według innego sprawozdania Kulikowa z 16 listopada nastąpiły dalsze zmiany. I tak: 16 duchownych pozbawiono prawa do spełniania posługi duszpasterskiej, 18 kapłanów, w tym 6 dziekanów, przeniesiono na gorsze finansowo parafie, 14 zaś udzielono napomnienia⁷⁹.

W styczniu 1962 roku KO zobowiązał Rady Rejonowe do dostarczenia informacji na temat przeznaczenia i wykorzystania budynków kultu, wyrejestrowanych w 1960 i 1961 roku⁸⁰. W kolejnym piśmie, z czerwca 1962 roku stwierdzono, że w 1960 roku wyrejestrowano 42 parafie, a w 1961 – 83. De-

⁷¹ ДАВО, P-2700, 6, 1654, s. 149-152.

⁷² ДАВО, P-2700, 6, 1657, s. 136-138.

⁷³ ДАВО, P-2700, 6, 1660, s. 64-67; Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, s. 202-203.

⁷⁴ ДАВО, P-2700, 6, 1662, s. 173-175. Decyzja nr 683 z 20 września 1961 roku brzmiała: „O wyłączeniu z użytkowania organizacji religijnych pomieszczeń-cerkwi, które przed wojną wykorzystywane były jako kluby wiejskie. Rozpatrując prośby przedstawicieli Rad Rejonowych: Baru, Żmerynki, Komsomolska, Kryżopola, Lipowca, Iliniec, Teplika, Czeczelnika i Jampola; wnioski pełnomocnika Rady ds. Cerkwi prawosławnej w obwodzie winnickim o wyłączenie pomieszczeń-cerkwi z użytkowania wspólnot parafialnych i biorąc pod uwagę, że przed wojną (1941-1945) w pomieszczeniach byłych cerkwi, znajdujących się we wsiach [...] mieściły się kluby wiejskie, we wsiach [...] mieściły się spichlerze, RO zdecydowała:

1. Wyłączyć pomieszczenia-cerkwi z użytkowania wspólnoty parafialnej [...], zaaprobować decyzję RR w Barze zezwalającą użytkować pomieszczenie-cerkwi, jako klubu wiejskiego”.

⁷⁵ ДАВО, P-2700, 6, 1663, s. 78-79. Decyzja nr 714 z 3 listopada 1961 r.

⁷⁶ ДАВО, P-2700, 6, 1880, s. 41.

⁷⁷ ДАВО, P-2700, 6, 1659, s. 213.

⁷⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 43-44.

⁷⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 56.

⁸⁰ ДАВО, P-2700, 6, 1880, s. 5.

czyżi tych nie respektowały jednak lokalne władze, ponieważ na 125 wyrejestrowanych cerkwi zamknęły tylko 29. Budynki wykorzystywano jako kluby, biblioteki, sale gimnastyczne i do celów gospodarczych na magazyny i spichlerze⁸¹. Pełnomocnik Rady ds. Cerkwi prawosławnej, S. Kulikow, powiadomił swojego przełożonego, G. Pinczuka, że na terenie obwodu ujawniono funkcjonowanie 448 parafii prawosławnych, które korzystały z 446 cerkwi i budynków modlitewnych. Dwie parafie nie miały budynków kultu (Stanisławczyk i Winnikowce), 26 obiektów sakralnych było zbudowanych lub zakupionych po II wojnie światowej, 12 arendowanych u osób prywatnych, a 8 u władz lokalnych⁸².

Realizując politykę unicestwienia organizacji religijnych, przedstawiciele Rady ds. Cerkwi prawosławnej – zgodnie ze wskazówkami przełożonych – usiłowali również nie dopuścić młodych ludzi do podejmowania nauki w seminariach duchownych. I tak 20 lipca 1962 roku pełnomocnik Rady ds. Cerkwi prawosławnej w Leningradzie i obwodzie leningradzkim, G. Żerinow, meldował pełnomocnikowi obwodu winnickiego, że kandydatem do seminarium w Leningradzie jest J. Babik, mieszkaniec wsi Lipowki (rejon Tomaszpol), prosząc jednocześnie „o przekazanie odpowiednich materiałów, które mogłyby przeszkodzić w przyjęciu go do seminarium i podjęcie odpowiednich kroków na miejscu”⁸³. Podobna informacja z 8 sierpnia tegoż roku – tym razem przekazana przez pełnomocnika Rady ds. Cerkwi prawosławnej obwodu winnickiego do urzędów w Kijowie i Odessie – dotyczyła N. Dobrowolskiego, mieszkańca wsi Pilipowka (rejon Berszada), który był kandydatem do seminarium w Odessie. Pełnomocnik „poinformował KO partii i Prezydium Komsomołu, że w obecnym czasie wobec Dobrowolskiego i jego krewnych prowadzi się odpowiednie działania. Zarządzający diecezją winnicką biskup Józef odmówił Dobrowolskiemu wystawienia rekomendacji potrzebnej do przyjęcia do seminarium”⁸⁴. Powyższe działania władz nie pozostawały bez echa, albowiem wierni odwoływali się do najwyższych instancji partyjno-państwowych⁸⁵.

W 1965 roku na terenie obwodu działało 350 parafii prawosławnych, w których pracowało jeszcze 183 kapłanów⁸⁶. „Ogólnie w ciągu 20 lat od zakończenia drugiej wojny światowej – jak twierdzi P. Panczenko – na Ukrainie wyrejestrowano z ewidencji państwowej 4847 cerkwi i budynków modlitewnych Rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. [...] Szczególnie intensywne działania władz przeciwko osobom wierzącym miały miejsce w latach 1959-1964, w tym czasie wyrejestrowano 81,1% cerkwi i budynków modlitewnych”⁸⁷.

⁸¹ ДАВО, Р-2700, 6, 1880, s. 39.

⁸² ДАВО, Р-2700, 6, 1899, s. 10-12. Jest to stan z 25 grudnia 1961 r.

⁸³ ДАВО, Р-2700, 6, 1898, s. 163.

⁸⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 1898, s. 176.

⁸⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 46, 57.

⁸⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

⁸⁷ Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, s. 204-205.

Kościół greckokatolicki⁸⁸

Charakteryzując stan i działalność Kościoła katolickiego na terenie obwodu winnickiego w 1960 r. pełnomocnik napisał przełożonemu w Kijowie: „Unitów w naszym obwodzie nie ma. Jest tylko jeden unicki ksiądz Misiak, który regularnie odwiedza winnicki katolicki kościół. Z nim utrzymuje ścisłą więź ks. Chomiccki, zaprasza go do siebie w gości i bywa u niego”⁸⁹. Podobne relacje zawierało niemal każde sprawozdanie pełnomocnika.

Kościół staroobrzędowy

Powstanie Kościoła staroobrzędowego było wynikiem reform przeprowadzonych w XVII w. przez patriarchę Nikona w Cerkwi prawosławnej, ale nie zasad wiary, lecz tylko ksiąg liturgicznych i obrzędów. Antysowiecki charakter tego Kościoła – zdaniem pracownika służby bezpieczeństwa – wynikał z tego, „że jego działacze w znacznym stopniu pochodzili z socjalnie obcego elementu. Oprócz tego ma znaczenie i tradycja trzechsetletniej jego walki z wszelką władzą państwową”. Wśród staroobrzędowców można wyróżnić dwie gałęzie: bezpopowców i popowców, tzn. nieuznających i uznających sakrament kapłaństwa⁹⁰.

Na terytorium obwodu winnickiego – w Winnicy – znajdowała się Kuria Biskupstwa Kijowsko-Winnickiego Staroobrzędowców (popowców), nazywanych inaczej Staroobrzędowcami Białokrynickiej Zgody dla wszystkich parafii Ukrainy⁹¹. Dane na temat działalności tego wyznania bezpośrednio po zakończeniu wojny są rozbieżne. Według relacji sekretarza RO Sołejko pod koniec 1944 roku, jedna cerkiew tego Kościoła była zamknięta w Jefimówce, a działalność duszpasterską prowadzono tylko w 10 wspólnotach⁹². Z kolei pełnomocnik Rds.KR w obwodzie Czepurow twierdzi, że w 1945 roku wśród 18

⁸⁸ S. Nabywaniec, *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998, s. 235-247. Jeszcze w XVIII w. na terenie obecnego obwodu winnickiego była dość szeroko rozbudowana sieć parafialna tego Kościoła.

⁸⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 62, s. 65.

⁹⁰ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 79; С. В. Булгаков, *Православие. Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Восточной, Русской и Западной Церквей. (из „настойной книги для священно-церковно-служителей“)*, Москва „Современник” 1994, s. 407-409; В. Ф. Миловидов, *Старообрядчество*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 495-498; Лорту, *История Церкви*, s. 462; Н. Папроcki, *Старообрядцы*, w: *Ки хрещіянству jutра*, s. 156-162; Z. Pawłowicz, *Kościół i sekty w Polsce*, Gdańsk 1996, s. 77.

⁹¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 29.

⁹² ДАВО, Р-2700, 7с, 10, s. 9-11a. Cerkwie znajdowały się w Winnicy, Pelepanówce, Ludowce, Lityniu – 2, Babskom, Kurnikowie i Rosniance.

działających wspólnot⁹³ tylko 4 były zarejestrowane, a w 14 przypadkach wiernym odmówiono rejestracji m.in. z powodu braku kapłanów⁹⁴. Wykluczające się wzajemnie informacje co do rejestracji duszpasterzy, które napływały do urzędu pełnomocnika z centrali Rds.KR i centrum religijnego, były powodem ciągłych konsultacji pełnomocnika z przełożonymi⁹⁵. Zastępca przewodniczącego Rds.KR w Moskwie, Sadowski, w sierpniu 1946 roku polecił nawet pełnomocnikowi szczegółowe przeanalizowanie działalności tej grupy religijnej⁹⁶.

W 1948 roku sytuacja grupy wyznaniowej była w miarę ustabilizowana. Zarejestrowanych było 12 wspólnot (białokrynickiej zgody – popowców), liczących łącznie 7959 wiernych i jedna wspólnota (bezpowców), do której należało 235 wiernych⁹⁷. Jednak z raportu złożonego sekretarzowi KO KP/b/, Szewczukowi, przez pełnomocnika w sierpniu 1952 roku jest mowa o zarejestrowanych 11 wspólnotach (białokrynickiej zgody – popowców) i 9944 wiernych i jednej wspólnocie (bezpowców) z 235 wiernymi, z tym jednak, że do tego Kościoła należało 18044 osób, a 8100 z nich było członkami 9 niezarejestrowanych wspólnot⁹⁸. Inne są dane służby bezpieczeństwa w 1954 roku, ale czy prawdziwe, że wspólnota liczyła około 11 tys. wiernych⁹⁹. Na przykład wierni ze wsi Bałki¹⁰⁰ (w rejonie barskim) w 1955 roku po wielu odwołaniach

⁹³ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 31. Według relacji pełnomocnika funkcjonowały 22 cerkwie, a jedna była zniszczona.

⁹⁴ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 17.

⁹⁵ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 73a.

⁹⁶ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 63a.

⁹⁷ ДАВО, П-136, 13, 175, s. 2-10. Dane za III kwartał 1948 roku – przesłane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie, przewodniczącemu Rds.KR przy RM ZSRR – Polańskiemu, przewodniczącemu Rds.KR przy RM USRR – Wilhowemu, przewodniczącemu RO – Diemientiewowi, sekretarzowi ds. propagandy KO KP/b/ – Łojkowowi, informowały o 13 wspólnotach i 8294 wiernych. Staroobrzędowcy zamieszkiwali w rejonach: Winnica – 260 osób zarejestrowanych (białokrynickie), Lityń – 235 osób zarejestrowanych (bezpowocy) i (120) niezarejestrowanych (białokrynickie), Hajsyn – 244 (białokrynickie), Braclaw – 1200 zarejestrowanych i (150) niezarejestrowanych (białokrynickie), Bar – (437) (białokrynickie), Żmerynka – 2139 (białokrynickie), Tulczyn – 1200 (białokrynickie), Tywrów – 730 (382) (białokrynickie), Czerniowce – 700, Czezelnik – (102) (białokrynickie). [Liczby w nawiasach oznaczają osoby należące do wspólnoty, ale niezarejestrowane].

⁹⁸ ДАВО, P-2700, 19, 42, s. 23-25. We wsi Borskoje poza otwartą świątynią był jeszcze „zamknięty i opieczętowany klasztor, w którym regularnie sprawowano liturgię w święta i uroczystości”.

⁹⁹ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 80, 95. „Staroobrzędowcy znajdowali się w następujących rejonach: w Winnicy, jedna wspólnota liczyła 2 tys. wiernych; w rejonie żmeryńskim, wieś – Żukowce – 1500, wieś – Ludowka – 480 wiernych, Swoboda Czerniatyńska – 1250 wiernych; w rejonie tywrowskim, wieś – Borskoje – 400 osób, wieś Krugi – 360 osób, wieś Kryniki – 200 osób; w rejonie barskim, wieś Bałki – 580 osób; w rejonie berszadzkim, wieś Pilipowka – 700 osób; rejon braclawski, wieś Swoboda Braclawska – 1200 osób; w mieście Hajsyn – 350 wiernych”.

¹⁰⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 210. W dokumencie tym jest informacja o historii wspólnoty.

do różnych instytucji partyjno-państwowych uzyskali zgodę na legalną działalność w ramach wspólnoty religijnej¹⁰¹, tak że już w 1956 roku było 12 wspólnot¹⁰², a w 1958 roku – 13 wspólnot z 12 tys. wiernych¹⁰³. Podobnie było rok później, chociaż nastąpił znaczący spadek liczby wiernych. Wprawdzie nadal było tyle samo wspólnot i 12 kapłanów, ale tylko 7-8 tys. wiernych¹⁰⁴. Diecezją zarządzał biskup kijowski i winnicki, Irinarch (I. P. Wołogrzanin)¹⁰⁵.

Wobec wiernych władze podejmowały różnorakie działania celem ograniczenia ich aktywności religijnej. Jednak dopiero w 1959 roku pełnomocnikowi udało się ujawnić i doprowadzić do zamknięcia w Litynie cerkwi staroobrzędowców (popowców), działającej nielegalnie od czasów II wojny światowej¹⁰⁶. Za działalność duszpasterską wśród wiernych w Winnicy duszpasterz został przeniesiony na wieś mimo znacznego sprzeciwu wiernych¹⁰⁷. W 1960 roku sytuacja nie zmieniła się¹⁰⁸, podobnie jak i w następnym roku¹⁰⁹.

Według sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 roku już tylko wśród 2811 wiernych – zorganizowanych w 13 wspólnotach, przyporządkowanych do 13 cerkwi – posługę duszpasterską pełniło tylko 7 duszpasterzy¹¹⁰. Mimo że rok później wspólnot było już 11, to wiernych było tyle samo¹¹¹.

Nie wiadomo, czy rok 1964 przyniósł pewne ożywienie religijne tego Kościoła, czy po prostu skorygowano dane o jego „rzeczywistej” sytuacji. Do 11 wspólnot należało bowiem 6720 wiernych¹¹², którzy korzystali z posługi 9 kapłanów¹¹³.

Kościół Prawdziwie Prawosławnych Chrześcijan

Kościół Prawdziwie Prawosławnych Chrześcijan to odłam staroobrzędowców – bezpopowców, którzy odrzucili sakramenty i nabożeństwa¹¹⁴. Według członków tej organizacji religijnej „po roku 1917, tzn. po rewolucji październikowej Cerkiew prawosławna przestała istnieć – sowiecka władza ją zniszczyła

¹⁰¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 132-133.

¹⁰² ДАВО, Р-2700, 19, 51, s. 108.

¹⁰³ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 80a.

¹⁰⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 62, s. 5, 28; ДАВО, П-136, 48, 214, s. 15, 21; ДАВО, П-136, 48, 214, s. 21. Wspólnota bezpopowców znajdowała się w Litynie.

¹⁰⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 10.

¹⁰⁶ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 177; ДАВО, П-136, 50, 221, s. 6.

¹⁰⁷ ДАВО, П-136, 50, 221, s. 6.

¹⁰⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 5.

¹⁰⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 5.

¹¹⁰ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 2.

¹¹¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 2.

¹¹² ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 5; ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 10.

¹¹³ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1; ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 29, 35.

¹¹⁴ Паргоскі, *Staroobrzędowcy*, s. 160; І. Тюрін, *Боги вимагають жертв*, „Вінницька Правда”, 2 IX 1962, s. 3.

– i za przedstawicieli „prawdziwego prawosławia” uważali wyłącznie siebie¹¹⁵. W 1950 roku naczelnik wydziału bezpieczeństwa państwowego w obwodzie winnickim, pułkownik Kasatkin, poinformował władze obwodowe, że „około 250 wiernych tego wyznania zamieszkiwało rejony: tomaszpolski, obodowski, piesczański, berszadzki, olgopolski¹¹⁶. Dwanaście lat później, tj. 1 stycznia 1962 roku – jak wynika ze sprawozdania pełnomocnika – sekta liczyła już tylko 50 osób, należących do jednej wspólnoty¹¹⁷. Cztery lata później na terenie obwodu tych wspólnot było 19¹¹⁸ i 272 wiernych¹¹⁹.

Judaizm¹²⁰

Wśród wyznawców wiary mojżeszowej pracownicy służby bezpieczeństwa za najbardziej reakcyjnych uważali syjonistów, którzy – ich zdaniem – ukierunkowani byli na ustanowienie panowania religii i duchowieństwa w politycznym i kulturalnym życiu narodu żydowskiego. Uważali, że zwolennicy tego odłamu przy poparciu międzynarodowych organizacji żydowskich w ZSRR prowadzą zdecydowaną walkę o zjednoczenie Żydów i ich wyjazd do Palestyny¹²¹.

W ramach tego odłamu „najbardziej fanatycznym i konserwatywnym był chasydyzm”, głoszący, że „celem życia ludzkiego jest służba Bogu i wierni mogą kontaktować się z Nim tylko przez proroków (cadyków)”¹²². Zwolennicy tego kierunku nie dopuszczali żadnych reform w religii, starając się wszystkie obrzędy religijne wypełniać według wskazań Talmudu. W 1929 roku w ich szeregi na terenie ZSRR przeniknęła służba bezpieczeństwa i aresztowała przywódców. W tym czasie cadyk, J. Sznierson, który w 1928 roku wyjechał z Ukrainy do USA, wezwał swoich zwolenników do ściśle zakonspirowanego nauczania zasad wiary (2-3 osoby). Do 1940 roku dzieci mogły pobierać naukę w specjalnych szkołach (hedery i jesziboty). Po wojnie szkoła taka funkcjonowała przy synagodze w Winnicy, aż do jej zamknięcia w 1949 roku¹²³.

¹¹⁵ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 88-89; Ю. П. З у е в, *Истинно Православная Церковь (ИПЦ)*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 135-137.

¹¹⁶ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 31.

¹¹⁷ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 3; ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 5.

¹¹⁸ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

¹¹⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 11.

¹²⁰ В. Л. В и х н о в и ч, *Иудаизм в России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 139-145 (genezę judaizmu); zob. podobnie: R. R u b i n k i e w i c z, *Judaizm*, w: *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiolologicznej*, red. H. Zimoń, Lublin 2000, s. 349-378; t e n ż e, *Judaizm*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 198-207.

¹²¹ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 91.

¹²² ДАВО, П-136, 40, 272, s. 91. Za takiego proroka uważano – zdaniem służb bezpieczeństwa – „Izraela ben Eliczera, karczmarza i pijaka, znachora z miasta Myślībórz obwodu chmielnickiego. W ostatnich czasach godność cadyków przechodziła na wszystkich jego potomków”. В. Л. В и х н о в и ч, *Хасидизм*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 538-541.

¹²³ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 91-92.

W czasie wojny w zależności od strefy okupacyjnej – jak napisał w swoim raporcie pełnomocnik Rds.KR – „Żydów, rumuńscy okupanci nie niszczyli, umieszczali ich w obozach, a pozostałych zwozili do getta. Na samym początku wojny [w rumuńskiej strefie okupacyjnej] otwarto synagogi. Na terytorium jednak większej części obwodu winnickiego zarządzali niemieccy okupanci i Żydów przeważnie niszczyli, synagog nie otwierano, ale różne odłamy [judajizmu] szybko się rozwijały”¹²⁴. Od 1944 roku na terenie obwodu wierni gromadzili się m.in. w synagogach w Berszadzie, Dzygówce i Mohylewie Podolskim, gdzie pracował rabin Wyk, a w dwóch synagogach w Czerniowcach rabinem był Waswilum. Po odzyskaniu niepodległości władze zamknęły synagogi w Winnicy, Szarogrodzie, Żdanowie [Murafie] i Dżurynie¹²⁵. Zdaniem pełnomocnika w 1945 roku „na terenie obwodu działało 13 synagog, z których ani jedna nie była zarejestrowana, część z nich działała od chwili wyzwolenia spod okupacji, nie mając na to żadnego zezwolenia Rds.KR [...], część wspólnot funkcjonowała w czasie okupacji, [...] poza tym większość z nich nie miała duszpasterza”¹²⁶. Ze sprawozdania, które złożył swojemu przełożonemu, wynikało, że poza powyższymi synagogami 18 nie funkcjonowało, a 22 były zniszczone¹²⁷. Na zamknięcie kolejnej synagogi – w Berszadzie – wpłynęły obciążenia finansowe nałożone na wspólnotę. Z tego powodu wierni odwoływali się nawet do Rds.KR w Moskwie¹²⁸. O pewnym szczęściu mogli mówić natomiast członkowie należący do synagog w Szarogrodzie, Winnicy i Mohylewie Podolskim, które uzyskały od władz pozwolenia, umożliwiające prowadzenie działalności religijnej i gospodarczej¹²⁹. Takiego szczęścia nie miała wspólnota w Winnicy, której w grudniu 1945 roku RO odmówiła rejestracji budynku mod-litewnego ze względu na „ogromne zniszczenia w mieście spowodowane wojną, brak lokali, gdzie można byłoby sprawować kult”¹³⁰. Do pięciu wspólnot żydowskich należało wówczas 3620 wiernych¹³¹.

Kolejnym ciosem wymierzonym we wspólnoty wyznania mojżeszowego była decyzja Rds.KR w Moskwie z 15 października 1945 r. W instrukcji nr 2, która

¹²⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 17b-18.

¹²⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 9-12. Synagogę w Winnicy wykorzystywał klub sportowy.

¹²⁶ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 17.

¹²⁷ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 31. Z 18 niefunkcjonujących wówczas synagog, w jednej było rozmieszczone kino, w drugiej – klub, w następnych 2 – szkoły, w innych 8 – biura różnych instytucji, w 1 – mieszkania prywatne, w 3 – zakłady produkcyjne i jedna stała pusta.

¹²⁸ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 52.

¹²⁹ ДАВО, P-2700, 19, 38, s. 4-5.

¹³⁰ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 89.

¹³¹ ДАВО, П-136, 13, 175, s. 2-10; ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 18. Dane za III kwartał 1948 roku przesłane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie, przewodniczącemu Rds.KR przy RM ZSRR – Polańskiemu, przewodniczącemu Rds.KR przy RM USRR – Wilhowemu, przewodniczącemu RO – Diemientowowi, sekretarzowi ds. propagandy KO KP/b/ – Łojkowowi, informowały o 5 wspólnotach i 3620 wiernych. Żydzi zamieszkiwali w rejonach: Winnica – 3000 osób zarejestrowanych i (300-800 niezarejestrowanych), Koziatyń – (20-50),

stanowiła podstawę działania pełnomocnika, zamieszczono dyrektywę, by podczas rejestracji od wiernych tego wyznania kategorycznie wymagać obecności specjalnego rabina dla każdej wspólnoty, a w razie jego nieobecności odmawiać zarejestrowania. Zdaniem przewodniczącego Rds.KR, Polańskiego, wiernym chodziło „nie tyle o religijny charakter ich wspólnot, co raczej o ogólny i specyficzny – narodowy”. Niektórzy pełnomocnicy Rds.KR pomagali wiernym zorganizować „rytualny ubój zwierząt” celem uzyskania „koszernego mięsa”¹³². Niemniej już w marcu 1946 roku zastępca przedstawiciela Rds.KR w Kijowie, Pietrow, polecił swemu podwładnemu, F. Czepurowowi, aby „wszystkie wspólnoty wyznania mojżeszowego, faktycznie działające od 1944 roku i korzystające ze specjalnych budynków modlitewnych (synagog), bezwzględnie zarejestrować na ogólnych zasadach”. Zabronił jednocześnie wciągania do spisu wspólnot na podstawie wykonywanych zawodów¹³³. Pełnomocnik miał jednak wątpliwości. Pytał bowiem przełożonych, czy ma „prowadzić rejestrację wspólnot wyznania mojżeszowego, które rozmieszczone są w prywatnych budynkach, w mieszkaniach wiernych. Dodatkowym problemem było to, że w niektórych miejscowościach i jednym mieście były po 2-3 takie domy”¹³⁴. W instrukcji nr 3 z 29 kwietnia 1946 roku Rds.KR w Moskwie zezwoliła swoim przedstawicielom w obwodach na „przeprowadzenie rejestracji duchowieństwa wyznania mojżeszowego na podstawie protokołu ogólnego zebrań wiernych o wyborze rabina”¹³⁵.

W 1950 roku pełnomocnik Rds.KR w obwodzie proponował przełożonemu odmowę rejestracji wspólnoty żydowskiej w Winnicy¹³⁶. Choć wspólnota ta w 1945 roku kupiła dom dla celów religijnych, to jednak – jak uzasadniał – „dom modlitewny nie mógł mieścić się pod jednym dachem, tam gdzie były mieszkania prywatne”¹³⁷.

Ze sprawozdania pełnomocnika Rds.KR, z 15 lipca 1951 r. złożonego sekretarzowi KO KP Ukrainy Golikowi wynika, że na terenie obwodu funkcjonowały synagogi w Berszadzie, Żmerynce i Jampolu, synagogę zaś w Czerniowcach władze zamierzały zamknąć. Ponadto pełnomocnik informował

Bar – (30-50), Żmerynka – 1000, Mohylew Podolski – 120-200, Tulczyn – (90-160), Kryżopol – (50-80), Niemirów – (30-65), Tywrów – (50-60), Tomaszpol – (50-75), Chmielnik – (100-150), Czerniowce – 120, Jampol – 200, Berszada – 300. [Liczby w nawiasach oznaczają osoby należące do wspólnoty, ale niezarejestrowane].

¹³² ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 26.

¹³³ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 35b.

¹³⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 73b; Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 214; те же, *Політико-правові засади*, s. 206-208.

¹³⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 42.

¹³⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 54, s. 1. Wspólnota została zarejestrowana dopiero 30 XI 1956 roku.

¹³⁷ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 82. Dom przy ul. Niekrasowa 61 został zakupiony przez wspólnotę żydowską w 1945 roku na podstawie nazwiska: Bortnika, Trachtangera, Tokaria. W domu tym mieszkali ponadto: Kusidman, Gendelman, Bortnik.

o odmowie zarejestrowania 16 wspólnot żydowskich i zamknięciu synagog do nich należących¹³⁸. W tej sytuacji wierni wyznania mojżeszowego zwrócili się o pomoc w otwarciu synagogi w Winnicy do sekretarza KC KPZR Chruszczowa. Bezsukutecznie starali się wówczas o zgodę na funkcjonowanie jednej z 16 synagog znajdujących się w tym mieście¹³⁹. Podobnie bezowocnie odwoływali się wierni z Mohylewa Podolskiego do Prezydium RN ZSRR¹⁴⁰.

Na terenie obwodu wiernych tego wyznania było ponad 4000 osób, zebranych wokół legalnie działających synagog w Żmerynce, Berszadzie, Jampolu i Czerniowcach, a także nielegalnych synagog, nazywanych „minionami”¹⁴¹ – (dziesiątkami)¹⁴², których w 1948 roku było już 41¹⁴³, a w 1950 – 69. Liczbę wiernych władze szacowały na 6200 osób¹⁴⁴. Według oceny pełnomocnika do „minionów” wybierano osoby pewne, których adresy następnie przesyłano do USA, skąd oni otrzymywali przesyłki. Członkami tych grup były osoby stojące wysoko w strukturach instytucji partyjno-państwowych, bardzo często członkowie partii¹⁴⁵.

W tym czasie udział wiernych w codziennych modlitwach w synagodze, np. w Żmerynce obejmował 10-25 osób, w sobotę zaś 60-100. Sytuacja się zmniejszała znacząco podczas świąt, o czym świadczy tabela 1.

Tabela 1. Udział wiernych podczas świąt żydowskich w synagodze w Żmerynce w latach 1952-1955

	1952	1953	1954	1955
Pascha:				
1 dzień	400	400	950	1000
ostatni dzień	650	600	1000	1200

¹³⁸ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 40-42.

¹³⁹ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 163; ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 132. Pełnomocnik ustalił wówczas, że „były synagogi wykorzystywane były przez instytucje kulturalno-społeczne i przez organizacje państwowe, spółdzielcze i gospodarcze”.

¹⁴⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 133.

¹⁴¹ „Minion - kworum, niezbędne do prowadzenia modlitw zbiorowych, złożone z 10 osób, mających więcej jak 13 lat. W podobnym przypadku było ono niezbędne do utworzenia się grupy wiernych, którzy regularnie zbierali się na liturgię”. Сyt. za: В о й н а л о в и ч, *Настун на етноконфесійні осередки*, s. 226.

¹⁴² ДАВО, П-136, 40, 272, s. 92. „Miniony – znajdowały się na terenie rejonów: braclawskiego, hajsyńskiego, dzulińskiego, dzuryńskiego, ilinieckiego, koziatyńskiego, kopajgrodzkiego, murowano-kuryłowieckiego, niemirowskiego, obodowskiego, olgopolskiego, piեսczańskiego, pohrebyszczyskiego, sitkowieckiego, tywrowskiego, tomaszpolskiego, tulczyńskiego, chmielnickiego, szarogrodzkiego i miasta Winnicy”.

¹⁴³ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 18b.

¹⁴⁴ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 23.

¹⁴⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 48a. Walka z minionami prowadzono na podstawie dyrektyw RO i urzędu skarbowego. Do walki tej jednak nie włączyły się organy milicji.

Jesienne święta:

1 dzień	750	650	900	–
ostatni dzień	500	700	1000	–

Źródło: ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 104.

Na początku 1956 roku zarejestrowane były 4 wspólnoty wyznania mojżeszowego¹⁴⁶, w listopadzie tego roku doszła jeszcze wspólnota w Winnicy¹⁴⁷. Także Żydzi z Tulczyna starali się o wpisanie do ewidencji synagogi w ich mieście¹⁴⁸, a Żydzi z Koziatynia prosili o zarejestrowanie „miniona”¹⁴⁹. Wówczas też pełnomocnikowi udało się – w oparciu o „oficjalne dane, osobiste rozmowy ze sprawującymi liturgię, członkami komitetów wspólnot żydowskich, wiernymi, pracownikami instytucji partyjnych i państwowych i solidnych źródeł” – ujawnić miejsca działania „minionów”¹⁵⁰. On też napisał sekretarzowi KO partii, P. Kozyriowi: „Gdzie zamieszkuje społeczność żydowska powołuje się nielegalnie miniony”¹⁵¹, liczące często około 60 wiernych¹⁵². Tabela 2 zawiera dane liczbowe potwierdzające powyższe ustalenia pełnomocnika Rds.KR.

Tab. 2. „Miniony” działające w poszczególnych miejscowościach w latach 1953-1957

	1953	1954	1955 ^a	1956	1957
Winnica	1	11	27	30	6 ^b
Braclaw	4	7	8	8	10
Bar	4	3	6	8	10
Tulczyn	8	7	10	10	10
Koziatyń	1	1	4	6	7
Chmielnik	5	4	7	8	8
Szarogród	2	5	6	6	5

Źródło: ДАВО, П-136, 44, 194, s. 85.

^a ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 85. Dane obejmują lata 1953-1955.

^b ДАВО, Р-2700, 7с, 460, s. 31. Według informacji pełnomocnika podczas świąt paschalnych był zamknięty „minion” w centrum miasta, gdzie modliło się 50-60 osób.

¹⁴⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 51, s. 108.

¹⁴⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 54, s. 1.

¹⁴⁸ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 22. Synagoga została zamknięta w 1932 roku, przebudowana i wykorzystywana przez szkołę weterynaryjną.

¹⁴⁹ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 22.

¹⁵⁰ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 85.

¹⁵¹ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 11.

¹⁵² В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 220.

W większości przypadków podstawą tworzenia tego typu grup religijnych było: wykształcenie, wiek uczestników, wykonywany zawód itp.¹⁵³ W 1957 roku wierni z Szarogrodu, Czeczelnika, Koziatynia, Tulczyna, Jampola, Dzygówki, Baru, Hajsynu, Kryżopola, Miastkówki i Pieszczanki podejmowali działania na rzecz zwrotu synagog w ich miejscach zamieszkania¹⁵⁴. Zdaniem przedstawiciela Rds.KR w Kijowie wpływ na takie zachowanie wiernych wyznania mojżeszowego – żądanie zwrotu zabranych synagog – miała grupa amerykańskich turystów – rabinów, gdyż to właśnie po ich wizycie rozpowszechniano opinie, że wydano rozporządzenie o zwrocie wszystkich wcześniej zamkniętych synagog¹⁵⁵.

Rok później, podczas świąt paschalnych, lokalne władze starały się nie dopuścić do spotkań modlitewnych, a nawet rozpędzać Żydów zbierających się na modlitwę¹⁵⁶. Nadal społeczność żydowska – licząca 4-5 tys. wiernych – gromadziła się w pięciu wspólnotach: Winnica, Żmerynka, Jampol, Czerniowiec i Berszada¹⁵⁷. KO partii w Winnicy polecił przedstawicielom tych wspólnot – przez swego pełnomocnika – „usunięcie z synagog sześcioramiennej gwiazdy, która – według przedstawicieli władzy – nie była już symbolem religijnym, a herbem państwowym Izraela”¹⁵⁸. Pełnomocnik wielokrotnie też, chociaż bezskutecznie, usiłował wymusić na lokalnych władzach w Żmeryncie przeniesienie synagogi w tym mieście do mniejszego pomieszczenia¹⁵⁹.

Charakteryzując wiernych wyznania mojżeszowego, pełnomocnik Rds.KR w obwodzie – na kanwie przeżywanych przez nich świąt paschalnych – napisał przełożonym: „po pierwsze, odwiedzają synagogę osoby powyżej 55 lat, nie młodszy i po drugie, wielu Żydów, którzy nie odwiedzali synagogi, nie modlili się, [...] w te dni lepiej się ubierało, gościło wzajemnie, tzn. przekształciło paschę w święto narodowe”¹⁶⁰. Zauważył również, że „większość Żydów w Święta Paschy nie pracowało. Brali urlop bezpłatny, „chorowali” lub organizowali wypoczynek”¹⁶¹. Zakłady pracy i instytucje, gdzie pracowali, nie wyciągały żadnych konsekwencji wobec nieobecnych w miejscu pracy¹⁶². Niemniej w wyniku propagandy ateistycznej z lat 1945-1955 wielu Żydów odstąpiło od wyznawania swojej wiary, a w 1960 roku zamknięto synagogi w Jampolu i Czerniow-

¹⁵³ О. Бажа н, *Розділяючи на „чистих” і „нечистих”. Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60-80 роках*, „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1995) s. 220.

¹⁵⁴ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 2; ДАВО, Р-2700, 19, 55, s. 43.

¹⁵⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 49, s. 17.

¹⁵⁶ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 48; ДАВО, П-136, 48, 214, s. 89.

¹⁵⁷ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 15; ДАВО, П-136, 46, 199, s. 80a.

¹⁵⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 58, s. 19; В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 221.

¹⁵⁹ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 178.

¹⁶⁰ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 44b.

¹⁶¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 460, s. 31.

¹⁶² ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 85.

each¹⁶³. Wierni tej ostatniej wspólnoty w liście do Chruszczowa napisali: „każdy z wiernych w pisemnym oświadczeniu wyrażał swoją zgodę na wybór jako przedstawiciela wspólnoty. [...] W tym roku RR administracyjnymi działaniami zaczęła walczyć przeciwko wspólnocie wiernych, wzywając do siebie członków „dwadcatki”, zmuszając do wycofania zgody na przynależność do wspólnoty, przy tym zastraszano, że pozbawią świadczeń emerytalnych, a dzieci – pracy. Miały miejsce wypadki, że pracownicy RR telefonowali do instytucji i zakładów pracy, gdzie pracowały dzieci członków „dwadcatki”, i zastraszali ich, iż jeśli ich rodzice nie wycofają się z członkostwa we wspólnocie, to oni będą zwolnieni z pracy”¹⁶⁴. Na skutek tych działań 6 osób zrezygnowało i synagogę zamknięto. W pozostałych 3 synagogach gromadziło się w tym czasie około 1000 wiernych¹⁶⁵, jakkolwiek w 1959 roku 16 wspólnot działało nielegalnie¹⁶⁶. Kolejnym posunięciem lokalnych władz było przerwanie wypieku macy niezbędnej z racji zbliżających się świąt paschalnych¹⁶⁷. W niewielkim stopniu jej brak rekompensowały przesyłki z Londynu¹⁶⁸. Publikacje prasowe, wyjaśniające pochodzenie i istotę religii mojżeszowej, tak naprawdę kwestionowały jej historię, tradycje i ośmieszały ją¹⁶⁹.

Na początku 1960 roku przedstawiciel Rds.KR w Kijowie polecił swojemu podwładnemu, by „poprzez lokalne organy władzy podjął zdecydowane działania w celu rozwiązania istniejących minionów, aby wierni modlili się odtąd w zarejestrowanych synagogach lub każdy u siebie w domu”¹⁷⁰. W sprawozdaniu za 1960 rok, przedstawiciel Rds.KR, P. Kryżanowski, pisał wprost: „Nigdy wśród wyznawców wiary mojżeszowej nie było 4-5 tysięcy osób, przy rejestracji liczba wiernych została zawyżona wielokrotnie, szczególnie w takich synagogach jak: winnicka, żmeryńska, czerniowiecka”¹⁷¹. To stwierdzenie było niezgodne z prawdą, ponieważ w samej Winnicy przed rewolucją październikową było 16 synagog¹⁷². W 1961 roku z wyznaniem tym – według oficjalnych danych – identyfikowało się już tylko 1100 wiernych, należących do 3 syna-

¹⁶³ ДАВО, П-136, 51, 142, s. 26. W 1962 r. synagogę przebudowano na potrzeby laboratorium szpitalnego w Czerniowcach.

¹⁶⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 1607, s. 55.

¹⁶⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 5.

¹⁶⁶ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 136; Б а ж а н, *Розділяючи на „чистих” і „нечистих”*, s. 220. W 1959 roku na Ukrainie prawo do działalności zgodnej z prawem miało 41 wspólnot żydowskich, zaś w 1962 roku tylko 15.

¹⁶⁷ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 89; ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 48.

¹⁶⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 37.

¹⁶⁹ Л. Ш о й х е т, *Походження і суть іудейської релігії*, „Вінницька Правда”, 15 III 1961, s. 4.

¹⁷⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 8; В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 220.

¹⁷¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 4.

¹⁷² ДАВО, П-136, 40, 272, s. 163.

gog¹⁷³. W następnym roku (1 I 1962) – jak wynika ze sprawozdania pełnomocnika – 395 osób było zorganizowanych w 2 wspólnoty przyporządkowane do 2 synagog¹⁷⁴. Podobny stan utrzymał się rok później. Oprócz wspomnianych 2 synagog, 260 wiernych należało do 4 nieoficjalnie działających grup¹⁷⁵. W 1965 roku na terenie obwodu działały już tylko 2 wspólnoty¹⁷⁶, do których należało 1350 osób¹⁷⁷.

Kościół Chrześcijan Baptystów

W krótkiej informacji służbowej dla działaczy partyjnych znalazło się stwierdzenie, że „Chrześcijanie baptyści, jako ruch protestancki, powstałi przeciwko państwowej katolickiej i prawosławnej cerkwi, odrzucają większość sakramentów i obrzędów, dają wszystkim swoim członkom prawo wyjaśniania Pisma Świętego”¹⁷⁸.

Na terenie ZSRR Kościół Chrześcijan Baptystów istnieje od lat sześćdziesiątych XIX w. Z chwilą powstania Towarzystwa Krzewienia Pisma Świętego w Rosji pojawił się niemal jednocześnie na Ukrainie, Zakaukaziu i w Petersburgu. Uczestników ukraińskiego ruchu nazywano sztundystami¹⁷⁹, zakaukaskiego – baptystami, a petersburskiego – ewangelistami chrześcijanami. Początek ruchowi na Ukrainie dali wierzący z niemieckich protestanckich kolonii, najpierw z guberni chersońskiej w 1861 roku, potem kijowskiej w 1871 roku¹⁸⁰. W niedługim czasie, bo już w 1884 roku, doszło do zjednoczenia wszystkich wiernych w jeden ruch i utworzenia Wszechzwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów¹⁸¹. W 1894 roku, na mocy specjalnego postanowienia gabinetu ministrów, potwierdzonym przez cara, działalność ruchu została zabroniona, a jego członkowie zeszli do podziemia. Dopiero 17 kwietnia 1905 roku władze carskie stworzyły prawne warunki do oficjalnego funkcjonowania, które na Ukrainie istniały do przełomu 1937-1938 roku¹⁸².

¹⁷³ ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 5; ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 10.

¹⁷⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 2.

¹⁷⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 2-3; ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 35.

¹⁷⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

¹⁷⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 11.

¹⁷⁸ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 142a; Булгаков, *Православие*, s. 297-298; К. Веднарчук, *Баптыści*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra*, s. 188-196; М. Станкiewicz, *Баптыści*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 1310-1312.

¹⁷⁹ К. Карский, *Inne protestanckie Kościoły wolne*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra*, s. 214. Autor przytacza nieco inną genezę tego ruchu.

¹⁸⁰ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 142ab; Э. Г. Филимонов, *Протестантизм в России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 394-395.

¹⁸¹ Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, s. 219; П. Б. Коновальчик, *Союз церквей Евангельских христиан-баптистов России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 490-491.

¹⁸² ДАВО, П-136, 40, 272, s. 73-74.

Początkowo w obwodzie winnickim ruch ten obejmował pojedyncze osoby. Pierwsza wspólnota została zorganizowana w 1903 roku w rejonie chmielnickim, we wsi Szewczenkowo, następna we wsi Iwanowcy w 1910 roku. Większość grup została założona w latach 1918-1923. Członkowie ruchu odnosili się wrogo zarówno do rewolucji październikowej, jak i władzy radzieckiej¹⁸³.

Jeszcze w 1938 roku baptyści utworzyli kilka wspólnot. Podczas II wojny światowej, w rumuńskiej strefie okupacyjnej, ruch ten został zakazany. W tym czasie przynależność do jakiegokolwiek sekty, a tak traktowano chrześcijan baptystów, karana była 10 latami obozu. Bezpośrednio po wyzwoleniu prawo do legalnej działalności na terenie obwodu otrzymało 70 wspólnot tego Kościoła¹⁸⁴.

W 1944 roku władze partyjno-państwowe, przy poparciu Rds.KR w Moskwie, doprowadziły do zjednoczenia ewangelicznych chrześcijan i baptystów, a tym samym do utworzenia Rady Ewangelicznej Chrześcijan Baptystów. W następnym roku – w ramach kolejnej akcji politycznej – do Rady dołączono jeszcze „znaczłą część” wiernych należących do pięćdziesiątników. Zorganizowane na siłę zjednoczenie uczestników ruchu nie zostało jednak zaaprobowane przez wszystkich wiernych, którzy usiłowali zachować niezależność¹⁸⁵.

Instrukcja z Moskwy – nadesłana 4 lutego 1945 roku przez Rds.KR – dała tej wspólnotcie możliwość legalizacji w „pierwszej kolejności” ze względu „na posiadanie ogólnozwiązkowego centrum”¹⁸⁶. Nie zawsze było to zgodne z faktyczną sytuacją. Tak np. zastępca przewodniczącego Rds.KR w Kijowie, Pietrow, informując swego podwładnego w obwodzie o nielegalnym funkcjonowaniu na podległym mu terenie obwodowego centrum ewangelicznych chrześcijan i baptystów, zażądał jednocześnie jego rozwiązania¹⁸⁷. Zakomunikował też, że wyłącznym „przedstawicielem religijnego centrum dla Ukraińskiej SRR jest pełnomocnik Ogólnozwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów – A. Ł. Andriejew”¹⁸⁸.

W instrukcji nr 2, Rds.KR w Moskwie proponowała 15 października 1945 roku wszystkim swoim przedstawicielom w republikach i obwodach trzymać się następującego porządku: „Przed przedstawieniem przez wspólnotę prośby o zatwierdzenie wybranego kandydata odpowiedniej religijnej administracji lub jej przedstawicielom, jego kandydatura powinna być uzgodniona z Wami [pełnomocnikiem], żebyście mieli możliwość niedopuszczenia do wyboru elementu wrogiego politycznie lub wątpliwego. Po uzgodnieniu, wspólno-

¹⁸³ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 142ab.

¹⁸⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 17b-18.

¹⁸⁵ Б а ж а н, *Розділяючи на „чистих” і „нечистих”*, s. 221; Ко новальчик, *Союз церквей*, s. 490; Жу ковськ ий, *Сучасний стан*, s. 61; S t a s z e w s k і, *Polityka wyznaniowa*, s. 116; І. Т ю р і н, *Кому вони служать?*, „Вінницька Правда”, 8 VI 1962, s. 3.

¹⁸⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 4.

¹⁸⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 8.

¹⁸⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 6.

ta wysłała dokumenty o swoim kandydacie do religijnego centrum, a Wy [pełnomocnik] równolegle z nimi informujecie Rds.KR o uzgodnieniu danej kandydatury. Kandydatury nieprzyjazne lub wątpliwe bezwzględnie odrzucacie pod takim czy innym pretekstem i nie proponujecie ich wspólnocie do zatwierdzenia w religijnym centrum”¹⁸⁹. Natomiast instrukcja nr 3 z 29 kwietnia 1946 roku zobowiązywała pełnomocników Rds.KR do podjęcia działań celem „rozwiązania szkół niedzielnych, kas pomocy wzajemnej, młodzieżowych kółek zainteresowań, jak również zabraniała organizowania specjalnych żeńskich i młodzieżowych spotkań modlitewnych. Rada proponowała wszystkie te przeciwdziałania urzeczywistniać w sposób umiarkowany, w przystępnej formie, w każdym przypadku uwzględniając konkretną sytuację lokalnej społeczności”¹⁹⁰.

Na początku 1948 roku chrześcijanie baptyści byli zorganizowani w 93 wspólnotach¹⁹¹, natomiast w III kwartale tego roku już tylko w 84 (3800 wiernych)¹⁹². W 1950 roku za przynależność do ruchu i „antysowiecką działalność” aresztowano wielu członków tego Kościoła¹⁹³. Według sprawozdania z 15 lipca 1951 roku, złożonego przez pełnomocnika sekretarzowi KO KP Ukrainy, Golikowi, na terenie obwodu funkcjonowało 68 domów modlitwy, 27 wspólnot odmówiono rejestracji i zamknięto należące do nich domy modlitwy¹⁹⁴.

Charakteryzując baptystów jako „jedną z najbardziej rozpowszechnionych sekt” na terenie ZSRR, podpułkownik Tananin, zastępca IV oddziału UKGB przy RM Ukrainy w obwodzie winnickim, 22 grudnia 1954 roku napisał: „W obecnym czasie baptyści i ewangeliczni chrześcijanie zjednoczyli się w jeden związek, Wszechzwiązkową Radę Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów, której centrum znajduje się w Moskwie”¹⁹⁵. W 1953 roku ruch liczył 2741 wier-

¹⁸⁹ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 24.

¹⁹⁰ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 43.

¹⁹¹ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 18.

¹⁹² ДАВО, П-136, 13, 175, s. 2-10. Dane za III kwartał 1948 r. – przesłane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie, przewodniczącemu Rds.KR przy RM ZSRR – Polańskiemu, przewodniczącemu Rds.KR przy RM USRR – Wilhowemu, przewodniczącemu RO – Diemientiewowi, sekretarzowi ds. propagandy KO KP/b/ – Łojkowowi, informowały o 84 wspólnotach i 3800 wiernych. Baptyści zamieszkiwali w rejonach: Winnica – 95 osób zarejestrowanych, Kalinówka – 90, Koziatyń – 185, Lityń – 83, Hajsyn – 379, Bar – 67, Żmerynka – 88, Komsomolsk – 33, Mohylew Podolski – 91, Tulczyn – 29, Dżuryn – 80, Ilińce – 154, Kryżopol – 77, Kopajgród – 54, Lipowiec – 148, Monasterzyska – 75, Murowane Kuryłowce – 115, Niemirów – 30, Oratów – 84, Olgopol – 51, Plisków – 126, Samhorodok – 226, Pohrebyszcze – 125, Sitków – 66, Teplik – 31, Tywrów – 161, Tomaszpol – 105, Trostianiec – 61, Turbow – 91, Chmielnik – 93, Czerniowce – 122, Szarogród – 77, Szpików – 31, Jampol – 74, Jaryszew – 36, Daszew – 126.

¹⁹³ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 50.

¹⁹⁴ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 40-42.

¹⁹⁵ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 73.

nych¹⁹⁶, a w 1954 roku około 3600 działających legalnie w 68 wspólnotach¹⁹⁷. Stan ten nie zmienił się i w 1956 roku¹⁹⁸.

Celem ograniczenia działalności ruchu przedstawiciel Rds.KR w Kijowie zaproponował swoim podwładnym w obwodach wydanie zakazu udzielania chrztu „pod odkrytym niebem”. Zasugerował natomiast wybudowanie na terenie obwodu – w określonych domach modlitewnych – 3-5 baptysteriów, „by tam pod kontrolą starszego prezbitera lub jego pomocnika udzielać chrztu w takie dni, kiedy nie ma spotkań modlitewnych, małymi grupami (3-6 osób), informując przy tym pełnomocnika”¹⁹⁹. Rok 1958 przyniósł niewielkie zmiany. Przeszła istnieć tylko jedna wspólnota²⁰⁰ i przybyło 360 wiernych²⁰¹.

Pod koniec 1959 roku, na mocy decyzji pełnomocników Rad ds. Kultów Religijnych i Cerkwi prawosławnej, zabroniono prowadzenia jakiegokolwiek przygotowywania osób proszących o przyjęcie do „ruchu” lub udzielania chrztu. Zakazano również czytania i rozpowszechniania czasopisma „Bracki wiestnik” i innej literatury religijnej²⁰².

Kolejne lata – 1960²⁰³, 1961²⁰⁴, 1962 – nie przyniosły zasadniczych zmian. Sytuacja wspólnot przedstawiała się następująco: 61 wspólnot religijnych, 60 budynków modlitewnych, 59 prezbitarów, 3714 wiernych²⁰⁵. Nie znaczy to, że władze zrezygnowały z oddziaływania na nie. Przykładem może być postanowienie Wszechzwiązkowej Rady Chrześcijan Baptystów, zgodnie z którym każdy, kto wstępował do „ruchu”, zobowiązany był do odbycia minimum 2-3 letniego stażu²⁰⁶. Wierni jednak mając za sobą znaczące poparcie społeczne, oddolnie utworzyli tzw. grupę inicjatywną, by przeciwstawić się nie tylko władzom państwowym, ale także religijnym, praktycznie realizujących politykę tych pierwszych²⁰⁷.

W związku z wszechzwiązkową naradą członków i zwolenników zjednoczenia ruchu chrześcijan baptystów²⁰⁸, jaką zaplanowano na początek września 1963 roku, przewodniczący Rds.KR w Kijowie zobowiązał władze obwodowe – a w szczególności pełnomocnika – do „przeprowadzenia całego szere-

¹⁹⁶ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 80a.

¹⁹⁷ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 74, 96.

¹⁹⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 51, s. 108.

¹⁹⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 53, s. 29.

²⁰⁰ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 80a. Według pełnomocnika Rds.KR w obwodzie było 68 wspólnot, wiernych zaś 3961.

²⁰¹ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 15.

²⁰² ДАВО, П-136, 48, 214, s. 192.

²⁰³ ДАВО, Р-2700, 19, 63 s. 5.

²⁰⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 5.

²⁰⁵ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 2.

²⁰⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 64.

²⁰⁷ П а н ч е н к о, *Релігія в українському суспільстві*, s. 219.

²⁰⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 52-56. W 1960 r. Wszechzwiązkowa Rada Ewangelistów Chrześcijan Baptystów przyjęła prawo ograniczające jej działalność ewangelizacyjną. Wielu

gu działań, szczególnie zabezpieczenia wyborów potrzebnych delegatów, przeprowadzenia działań zmierzających do likwidacji nielegalnie działających grup, jakie podtrzymują nielegalnie działający, tak zwany komitet organizacyjny, wypracowania metody zmierzającej do zjednoczenia ewangelickich chrześcijan baptystów i pięćdziesiątników z działającymi wspólnotami²⁰⁹.

Na początku 1964 roku 3 102 wiernych należało do 59 wspólnot²¹⁰. W następnym roku nastąpił nieznaczny wzrost: 3386 wiernych²¹¹ i 62 wspólnoty²¹².

Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej - pięćdziesiątników

Chrześcijanie Wiary Ewangelicznej – zielonoświątkowcy²¹³ pojawili się w Ameryce w 1905 roku, skąd rozprzestrzenili się po całym świecie. Do Rosji przeniknęli z Finlandii przez Leningrad i z Ameryki przez Odessę. W obwodzie winnickim działalność rozpoczęli jeszcze przed rewolucją październikową²¹⁴. Rozpowszechnienie się tego ruchu związane jest z osobą I. Woronajewa, który

wiernych nie pogodziło się z przyjęciem tego typu prawa, odrzuciło zobowiązania swoich przedstawicieli wobec władz i powołało „komitet organizacyjny”, pociągając za sobą „wiele tys. zwolenników”. Usiłowali wydawać gazetę i nawiązać kontakty z organizacjami religijnymi za granicą. W tej sytuacji przewodniczący Rds.KR w Moskwie zalecił swoim przedstawicielom w obwodach: „W ogóle my nie jesteśmy przeciw rozłomom w organizacjach religijnych. To ich wewnętrzny problem. Cała sprawa w tym, jakie są przyczyny rozłamu, jakie cele stawiają sobie zwolennicy rozłamu. Inicjatorzy rozłamu [...] stawiają sobie takie cele, z jakimi nie można się zgodzić”. Zobowiązał pełnomocników do zaangażowania przeciwko inicjatorom rozłamu „pracowników KGB i innych zainteresowanych organizacji”. Koniecznym działaniem – według niego – było izolowanie inicjatorów i zwolenników rozłamu i podważanie wśród wiernych zaufania do nich. Zainicjowany przez władze w tym celu zjazd miał przyjąć rezolucję potępiającą rozłam i zachęcającą do zjednoczenia. Zezwolono nawet Wszechzwiązkowej Radzie Ewangelistów Chrześcijan Baptystów na zmiany w przyjętym wcześniej prawie, by inicjatorów rozłamu pozbawić podstawowych argumentów. Zgodnie z wytycznymi delegaci wytypowani na zjazd, zweryfikowani, mieli nie „dopuszczać do jakichkolwiek nieprzewidzianych wystąpień”. Po zjeździe KC KPZR zobowiązał Rds.KR i KGB do wykorzystania pomocy lokalnych organizacji partyjnych, komsomolskich i związkowych do takich działań, by ukarani nie mogli być uważani za męczenników za wiarę.

²⁰⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 50; Бажан, *Розділяючи на „чистих” і „нечистих”*, s. 223; Коновальчик, *Союз церквей*, s. 490.

²¹⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 5.

²¹¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 10.

²¹² ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

²¹³ ДАВО, П-136, 13, 175, s. 2-10. Dane za III kwartał 1948 roku, przesłane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie przewodniczącemu Rds.KR przy RM ZSRR – Polańskiemu, przewodniczącemu Rds.KR przy RM USRR – Wilhowemu, przewodniczącemu RO – Diemientiewowi, sekretarzowi ds. propagandy KO KP/b/ – Łojkowowi, informowały o ich zamieszkanu w rejonach: Winnica – 142, Kalinówka – (80), Koziatyń – (20), Lityń – (480), Bar – (15), Żmerynka – (55), Kryżopol – (18), Samhorodok – 26, Turbow – (61), Chmielnik – (26), Daszew – (76), Obodówka – (35).

²¹⁴ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 94.

w 1921 roku przybył z USA do Odessy, gdzie rozpoczął działalność misjonarską²¹⁵. Do 1934 roku wierni identyfikujący się z tym ruchem objęli swoim wpływem niemal całe terytorium Ukrainy. Wtedy też władze aresztowały przedstawicieli ruchu, spychając tym samym wiernych do nielegalnej działalności²¹⁶. Zdaniem pracowników służby bezpieczeństwa „w czasie okupacji Ukrainy władze niemieckie dały pięćdziesiątnikom pełną swobodę działania, jako najbardziej reakcyjnej, antysowieckiej formacji”²¹⁷. W Dniepropietrowsku powołano nawet w 1942 roku Wszekukraiński Związek Sektantów – (pięćdziesiątników), któremu podporządkowano wszystkie wspólnoty na terenie Ukrainy. Po II wojnie światowej działalność ruchu została zabroniona²¹⁸, chociaż liczbę wiernych gromadzących się na liturgii szacowano na 1861 osób, należących do 55 wspólnot. Mimo odgórnych dyspozycji centrum religijnego wierni oponowali przeciwko zjednoczeniu z baptystami²¹⁹. Toteż w sierpniu 1946 roku zastępca przewodniczącego Rds.KR w Moskwie, Sadowski, zobowiązał pełnomocnika do następujących przedsięwzięć wobec tego ruchu:

„a) nie rejestrować ich jako Chrześcijan wiary ewangelicznej;

b) otrzymać od starszego prezbytera obwodu spis wspólnot Chrześcijan wiary ewangelicznej przeciwnych zjednoczeniu z baptystami, proponując jemu rozwiązanie tych wspólnot;

c) poinformować lokalne władze o istnieniu wspólnot ‘pięćdziesiątników’ w celu pozbawienia ich prawa do modlitewnych spotkań;

d) zaktywizować wysiłki starszego prezbytera baptystów obwodu zmierzające do zjednoczenia z ‘pięćdziesiątnikami’²²⁰.

W 1950 roku²²¹ około 1000 wiernych zamieszkiwało ponad połowę rejonów obwodu²²². Natomiast w sprawozdaniu pełnomocnika przekazanym instruktorowi KO KP/b/, Mahojło, liczbę wyznawców szacowano na 3500 osób, zorganizowanych w 51 wspólnotach²²³. Spotkania modlitewne pięćdziesiątnicy organizowali nocą. „Jedna lub dwie osoby pilnowały domu, w którym odbywało się spotkanie modlitewne i w przypadku niebezpieczeństwa uprzedzali. Do udziału w modlitwach nie dopuszczano osób postronnych”²²⁴. Niemniej w styczniu 1953 roku do powołanego na terenie obwodu żytomierskiego kie-

²¹⁵ Б а ж а н, *Розділяючи на „чистих” і „нечистих”*, s. 229; Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, s. 221; Ф и л и м о н о в, *Протестантизм в Росії*, s. 396.

²¹⁶ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 75-76.

²¹⁷ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 94.

²¹⁸ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 94-96.

²¹⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 75; Б а ж а н, *Розділяючи на „чистих” і „нечистих”*, s. 221, 229; Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, s. 221.

²²⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 63b.

²²¹ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 23. Według sprawozdania pełnomocnika Rds.KR w czwartym kwartale było 45 i 1946 wiernych.

²²² ДАВО, П-136, 30, 180, s. 32.

²²³ ДАВО, Р-2700, 19, 43, s. 73.

²²⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 311, s. 98.

rowniczego centrum weszli wierni z Chmielnika z obwodu winnickiego. Z inicjatywy centrum zaraz też zorganizowano misję objazdową mającą umocnić w wierze współwyznawców. Ich działalność zakończyła się w czerwcu następnego roku aresztowaniem przez organy KGB członków kierownictwa w obwodach winnickim, chmielnickim i żytomierskim²²⁵. W 1958 roku na terenie obwodu było 58 wspólnot i około 2 tys. wiernych²²⁶, na początku zaś 1959 roku już ponad 3 tys. wiernych w 78 wspólnotach²²⁷.

18 kwietnia 1960 roku na wszechzwiązkowym spotkaniu przedstawicieli Rds.KR w Moskwie, A. Puzin, występując przed swoimi przedstawicielami z poszczególnych obwodów, powiedział: „Działalność tych sekt [m.in. pięćdziesiątników] zabroniona jest, dlatego, że zasady wiary i charakter ich działalności zaprzeczają konstytucji i prawom obowiązującym w ZSRR”²²⁸.

Według sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 roku 1965 wiernych tego ruchu należało do 77 wspólnot²²⁹, a rok później do 76. W tym czasie pełnomocnik Rds.KR w obwodzie ubolewał, że spośród członków tego ruchu „organy prokuratury pociągnęły do odpowiedzialności karnej i skazały na karę pozbawienia wolności [...] tylko 6 osób – jak się wyraził – to bezwzględnie, naprawdę niewielu”²³⁰. W 1965 roku na terenie obwodu – według tych samych źródeł – działało 115 wspólnot²³¹, do których należało 2465 osób²³².

Kościół Adwentystów Dnia Siódmego

Według notatki²³³ o funkcjonowaniu tego Kościoła, adwentyści to „jedna z chrześcijańskich „sekt”, której wierni wierzą w bliskość powtórnego przyjscia Chrystusa”²³⁴. W Rosji ta wspólnota wyznaniowa pojawiła się w latach sześćdziesiątych XIX wieku²³⁵. Pierwsze wspólnoty na terenie obwodu winnickiego zostały zorganizowane w 1908 roku – w rejonie szpikowskim, we wsi

²²⁵ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 76-77.

²²⁶ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 96.

²²⁷ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 56.

²²⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 27.

²²⁹ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 3.

²³⁰ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 3, 13. Pełnomocnik działania prokuratury wobec tego ruchu uznał za niewystarczające, zbyt opieszale, „a one są najbardziej efektywne i od nich w żadnym wypadku nie można odstąpić”.

²³¹ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1; ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 35.

²³² ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 11.

²³³ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 169-171.

²³⁴ Z. Ł y k o, *Adwentyści*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 114-117; tenże, *Adwentyści*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra*, s. 255-262.

²³⁵ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 77; Бу л г а к о в, *Православие*, s. 284-286; М. П. Ку л а к о в, *Адвентисты седьмого дня в России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 9-12; Э. Г. Ф и л и м о н о в, *Протестантизм в России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 395; О. М і р і у к а, *Чому я порвав з релігією*, „Вінницька Правда”, 9 VII 1960, s. 3.

Rachny, w 1909 roku – w rejonie chmielnickim, we wsi Uładowka. W Winnicy pierwsza wspólnota powstała po rewolucji październikowej w 1918 roku. W tym czasie działało 28 wspólnot²³⁶.

Podczas drugiej wojny światowej na terenie obwodu – na obszarze podległym rumuńskiemu wojskom okupacyjnym – działalność tego Kościoła była zakazana. Przynależność wówczas do jakiegokolwiek „sekty”, a tak traktowano Adwentystów Dnia Siódmego, oznaczała karę 10 lat obozu. Bezpośrednio po wyzwoleniu prawo do legalnej działalności otrzymało jednakże 26 wspólnot²³⁷. Zgodnie z instrukcją Rds.KR z 4 lutego 1945 roku „posiadanie ogólnozwiązkowego centrum było warunkiem ewentualnej rejestracji Kościoła w pierwszej kolejności”²³⁸.

W 1948 roku 1097 wiernych należało do 28 wspólnot²³⁹. Według sprawozdania z 15 lipca 1951 roku, złożonego przez pełnomocnika sekretarzowi KO KP Ukrainy Golikowi, na terenie obwodu funkcjonowało 28 domów modlitwy, odmówiono rejestracji 3 wspólnot i zamknięciu należących do nich domów modlitwy²⁴⁰. Z kolei, według raportu podpułkownika Tananina z UKGB w Winnicy w 1954 roku, legalną działalność prowadziło 21 wspólnot, do których przynależało 1000 osób²⁴¹. W 1956 roku wspólnot było 25²⁴², a w 1957 roku z kościołem tym identyfikowało się 1394 osób²⁴³.

Przedstawiciel Rds.KR w Kijowie uważał, że udzielanie chrztu „pod odkrytym niebem” powinno być zabronione. W zamian proponował swoim podwładnym w obwodach wybudowanie w określonych domach modlitewnych 3-5 baptysteriów, „by tam pod kontrolą starszego prezbitera lub jego pomocnika udzielać chrztu w takie dni, kiedy nie odbywają się zebrania modlitewne, małymi grupami (3-6 osób), informując przy tym pełnomocnika”²⁴⁴.

Od 1958 roku sukcesywnie – na skutek działalności władz – uszczupleniu uległa zarówno liczba wspólnot, jak i wiernych je tworzących²⁴⁵, tak że

²³⁶ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 169.

²³⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 17b-18.

²³⁸ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 4.

²³⁹ ДАВО, П-136, 13, 175, s. 2-10. Dane za III kwartał 1948 roku, przesłane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie przewodniczącemu Rds.KR przy RM ZSRR – Polańskiemu, przewodniczącemu Rds.KR przy RM USRR – Wilhowemu, przewodniczącemu RO – Diemientiewowi, sekretarzowi ds. propagandy KO KP/b/ – Łojkowowi, informowały o 28 wspólnotach z liczbą wiernych 1097 osób. Adwentyści zamieszkiwali w rejonach: Winnica – 57 osób zarejestrowanych, Kalinówka – 92, Woronowica – 33, Koziatyń – 54, Lityń – 139, Bar – 36, Tulczyn – 49, Monasterzyska – 39, Murowane Kuryłowce – 50, Niemirów – 40, Plisków – 35, Samhorodok – 30, Stanisławczyk – 54, Tywrów – 63, Trostianiec – 29, Chmielnik – 91, Szpików – 118, Ułanów – 29.

²⁴⁰ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 40-42.

²⁴¹ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 77-78.

²⁴² ДАВО, P-2700, 19, 51, s. 108.

²⁴³ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 80a.

²⁴⁴ ДАВО, P-2700, 19, 53, s. 29.

²⁴⁵ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 15.

w 1960 roku 1462 wiernych zorganizowanych było w 24 wspólnotach²⁴⁶. Podobna sytuacja miała miejsce rok później²⁴⁷. Dodatkowo posunięciem władz było rozwiązanie w 1961 roku ogólnozwiązkowego centrum religijnego adwentystów²⁴⁸. Według sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 roku stan Kościoła przedstawiał się następująco: 22 działające wspólnoty razem z budynkami kultu i duchownymi, 1335 wiernych²⁴⁹. Na Ukrainie zaś było 115 wspólnot i około 9000 wiernych²⁵⁰. Prognozując najbliższą przyszłość tego Kościoła, pełnomocnik Rds.KR w obwodzie napisał w sprawozdaniu przewodniczącemu RO, M. Słobodianiukowi: „Adwentyści Dnia Siódmego na skutek braku centrum religijnego w kraju, republice, obwodzie, braku prezbiterów i chętnych do pełnienia tych funkcji, jako że nie ma komu ich wyświęcić, będą powoli przechodzić do baptystów, także do zielonoświątkowców i innych nielegalnych grup, tzn. będą się rozpadać i Adwentyści Dnia Siódmego jako organizacja religijna przestaną istnieć”²⁵¹. Tych przewidywań nie potwierdziły jednak późniejsze sprawozdania, według których w 1964 roku były 24 wspólnoty i 1454 wiernych²⁵², ani sprawozdanie z 1965 roku, które podaje 26 wspólnot²⁵³ i 1454 wiernych²⁵⁴.

Kościół adwentystów – reformistów

Adwentyści-reformiści to ruch religijny powstały w czasie I wojny światowej pod wpływem niemieckich kaznodziejów, braci Szpanknabe. Wtedy to, „od Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego oderwała się najbardziej reakcyjna jego część, tworząc adwentystów-reformistów”²⁵⁵. Na terytorium ZSRR ruch ten pojawił się w latach 1923-1924, a jego wzrost liczebny odbywał się kosztem wiernych Adwentystów Dnia Siódmego²⁵⁶. W 1950 roku około 50 wiernych zamieszkiwało rejony: winnicki, tywrowski, żmeryński²⁵⁷. Cztery lata później władze ujawniły działalność 10 grup ze 130 wiernymi²⁵⁸. Dane te były niepełne, w informacji bowiem przekazanej instruktorowi KO KP/b/ pełnomocnik

²⁴⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 5.

²⁴⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 5.

²⁴⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 47-48.

²⁴⁹ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 2.

²⁵⁰ Жуковський, *Сучасний стан*, s. 61.

²⁵¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 81.

²⁵² ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 10; ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 5.

²⁵³ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

²⁵⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 10; Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, s. 220-221.

²⁵⁵ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 78; В. П. Крушеніцький, *Адвентисти-реформисти*, w: *Релігії народів сучасної Росії А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 8-9.

²⁵⁶ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 78-79.

²⁵⁷ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 32.

²⁵⁸ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 79.

wspomniał o 400 wiernych, którzy należeli do 11 wspólnot²⁵⁹. Wierni tych wspólnot nie uznawali radzieckiego prawa i nie podejmowali służby wojskowej²⁶⁰. W 1965 roku na terenie obwodu w 3 działających wspólnotach²⁶¹ było 41 wier-nych²⁶².

Świadkowie Jehowy

Według pracowników służby bezpieczeństwa sekta Świadców Jehowy dzie-liła się na dwa kierunki: iliński i russelsko-rutherfordowski²⁶³. „Sekta kierunku ilińskiego powstała w XIX w. w Rosji [...]. Jej założycielem był kapitan w sta-nie spoczynku M. Ilin. Wykształcenie uzyskał w Kolegium Jezuickim w Połoc-ku, skąd wyniósł skłonność do religijnych poszukiwań. Lektura książek i cza-sopism o tematyce mistycznej doprowadziła go do zerwania z Cerkwią pra-wosławną i pojawienia się u niego idei zjednoczenia wszystkich religii w jeden system”²⁶⁴.

Na Ukrainie sekta pojawiła się w latach 1908-1909 we wsi Berezowka i Diakowka w rejonie dżulińskim, a stamtąd rozpowszechniła się na okoliczne wioski rejonu berszadzkiego i hajsyńskiego²⁶⁵. W 1950 roku sekta liczyła około 50 osób, które zamieszkiwały rejony dżuliński, teplikowski i hajsyński²⁶⁶. W 1953 roku do 3 wspólnot należało 70 osób²⁶⁷, a rok później o 10 osób wię-ciej²⁶⁸.

18 kwietnia 1960 roku, na wszechzwiązkowym spotkaniu przedstawicieli Rds.KR w Moskwie, A. Puzin powiedział do swoich przedstawicieli w obwo-dach: „Działalność tych sekt [m.in. Świadców Jehowy] zabroniona jest dlate-go, że zasady wiary i charakter ich działalności zaprzeczają Konstytucji i obo-wiązującym prawom ZSRR”. Ponadto stwierdził, że sekta ta jest najbardziej przygotowana do działalności konspiracyjnej²⁶⁹.

²⁵⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 43, s. 73.

²⁶⁰ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 87.

²⁶¹ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

²⁶² ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 11.

²⁶³ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 84. Odłam russelsko-rutherfordowski Świadców Jehowy rozprzestrzenił się w zachodnich obwodach Ukrainy: czerniowieckim, lwowskim, wołyńskim i równeńskim. И. Я. Канте ров, *Свидетели Иеговы*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 461-463; Паўłowicz, *Kościół*, s. 138-147.

²⁶⁴ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 83; Булгаков, *Православие*, s. 398-401; Панченко, *Релігія в українському суспільстві*, s. 220.

²⁶⁵ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 84.

²⁶⁶ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 32.

²⁶⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 43, s. 73.

²⁶⁸ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 84.

²⁶⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 27-28.

Według sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 r. 31 wiernych należało do 3 wspólnot²⁷⁰, natomiast w 1965 roku było 14 wspólnot²⁷¹ i ponad 100 wyznawców²⁷².

Apokalipsiści

Apokalipsiści (Prawosławna Ewangeliczna Apokaliptyczna Chrystusowa Cerkiew) byli w opinii urzędników ruchem, który był mieszaniną prawosławia i katolicyzmu²⁷³. Powstał w latach 1923-1924 na terenie trzech rejonów obwodu winnickiego. Jej założycielem był N. Gumiński²⁷⁴. Wyznawcy sekty uważali „władze sowiecką za królestwo szatana, który czując swoje unicestwienie, prześladowuje wierzących. Podstawowym więc zadaniem ludzi wierzących jest zjednoczenie się do walki przeciwko szatanowi”²⁷⁵. Od 1925 roku Gumiński²⁷⁶ zaczął prowadzić spotkania modlitewne „w mieście Pohrebyszcze, w kapliczce na polskim cmentarzu i przepowiadał apokalipsę”. Dwa lata później wszystkie osoby wyznające zasady wiary apokalipsistów przyjęły chrzest. Kierownictwo sekty składało się z „rady biskupiej”²⁷⁷ i rad przebiterów²⁷⁸.

W 1936 roku władze partyjno-państwowe obwodu zdecydowanie ograniczyły działalność sekty, a jej kierownictwo aresztowano za działalność antysowiecką i zesłano na Syberię²⁷⁹. W sierpniu 1945 roku przebiterzy sekty osobiście udali się do przewodniczącego Rds.KR w Kijowie z prośbą o legaliza-

²⁷⁰ ДАВО, P-2700, 6, 1903, s. 3; ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 5.

²⁷¹ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 1.

²⁷² ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 11, 35.

²⁷³ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 87.

²⁷⁴ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 80. Poniższa biografia została przygotowana przez organy bezpieczeństwa. Według niej N. Gumiński, z pochodzenia Polak, urodził się w 1893 roku w Berdyczowie. Po ukończeniu gimnazjum i kilku latach pracy wstąpił do zakonu, został kapłanem. W latach 1923-1924 usiłował zorganizować grupę osób fanatycznie odnoszących się do czasów Apokalipsy. Aktualnie przeżywaną sytuację uważał jako nadejście czasów ostatecznych. „Cały świat przeżywa czasy ostateczne, przyszedł antychryst usiłujący zniszczyć Kościół i duchowieństwo, na ziemi pojawił się prorok Eliasz, za którego Gumiński uważał siebie”.

²⁷⁵ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 81.

²⁷⁶ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 47. Charakteryzując założyciela tej sekty, pełnomocnik Rds.KR w obwodzie napisał przełożonym: „Gumiński jakoby w latach dwudziestych pracował jako zastępca kierownika obwodowego wydziału ziemi w obwodzie żytomierskim i należał do partii. W 1925 r. związał się z Zakonem Karmelitów i pracował jako ksiądz w Brahiłowie [...] W tymże roku rozpowszechniano opinie o odsunięciu go z Kościoła przez papieża. Według mnie [pełnomocnika] to było wyrazem swoistej polityki prowadzonej przez Watykan, w celu zaostrzenia walki przeciwko Cerkwi prawosławnej, wciągając wiernych w stowarzyszenie, tzw. (Prawosławną Ewangeliczną Apokaliptyczną Chrystusową Cerkiew)”. ДАВО, P-2700, 7c, 311, s. 93.

²⁷⁷ Rada biskupia – osoby cieszące się szczególnym zaufaniem założyciela, które od niego przyjęły święcenia biskupie.

²⁷⁸ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 81-82.

²⁷⁹ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 8.

cję²⁸⁰. Jeszcze w październiku Rds.KR w Moskwie poparła decyzję swojego przedstawiciela w obwodzie winnickim, który odmówił rejestracji wspólnot należących do sekty, ponieważ – jak to uzasadniał – były one „jeszcze nierozpracowane”. Tym samym Rada zobowiązała pełnomocnika do wyjaśnienia „historii powstania sekty, zasad dogmatycznych obowiązujących jej członków, gdzie, w jakich miejscowościach znajdowały się jej wspólnoty, liczba wspólnot i wiernych, ich wpływ na otaczające środowisko, ich stosunek do pracy w kołchozach, przedsiębiorstwach, stosunek do władz i charakterystyka jej przedstawicieli”²⁸¹. W 1945 roku sekta liczyła 27 wspólnot w obwodzie winnickim²⁸². Pełnomocnik Rds.KR w obwodzie na początku 1947 roku zobowiązał lokalne władze, by poprzez organy milicji nadzorowały zachowanie członków wspólnoty podczas wyborów do RN ZSRR²⁸³. W 1948 roku sekta liczyła 37 wspólnot i 1290 wiernych²⁸⁴, a w 1950 roku²⁸⁵ około 1000 wiernych²⁸⁶ w rejonach pohrebyszczańskim, oratowskim, ułanowskim, pliskowskim, monasterzyskim, koziałyńskim.

Wyznawcy tej sekty niczym specjalnym się nie wyróżniali, nawoływali tylko swoich zwolenników do czujności, oczekując upadku władzy radzieckiej. Każdego roku, 27 września, zbierali się, by uczcić pamięć swojego założyciela, wcześniej skazanego za antyradziecką działalność, i wspominać wszystkich aresztowanych przez władzę radziecką²⁸⁷. Apokalipsiści mieli też prawo uczestniczenia w liturgii prawosławnej. Jakkolwiek uważali, że „prawosławna Cerkiew powinna oczyścić się ze wszystkich naleciałości i na nowo powrócić do wyznawania wiary pierwotnego chrześcijaństwa”²⁸⁸, zdarzało się, że duchowny tej sekty pełnił posługę wobec osób prawosławnych²⁸⁹. Zdaniem pełnomocnika Rds.KR sprzyjającą okolicznością ich wzrostowi liczebnemu było to, że

²⁸⁰ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 6.

²⁸¹ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 33. Rds.KR zaproponowała pełnomocnikowi, by uzasadnienie swoich decyzji przedstawiał wiernym w „bardziej taktycznych formach”.

²⁸² ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 8.

²⁸³ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 3; ДАВО, П-136, 40, 272, s. 82.

²⁸⁴ ДАВО, П-136, 13, 175, s. 12. Dane za III kwartał 1948 roku, przesłane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie, przewodniczącemu Rds.KR przy RM ZSRR – Polańskiemu, przewodniczącemu Rds.KR przy RM USRR – Wilhowemu, przewodniczącemu RO – Diemientiewowi, sekretarzowi ds. propagandy KO KP/b/ – Łojkowowi, informowały o 37 wspólnotach z liczbą wiernych 1290: w rejonach: Pohrebyszcze – 841, Plisków – 234, Oratów – 15 osób. Ponadto wierni zamieszkiwali rejon koziałyński, a w obwodzie żytomierskim rejon: popieleński i różański.

²⁸⁵ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 23. Według sprawozdania pełnomocnika Rds.KR w czwartym kwartale były 23 wspólnoty z liczbą wiernych 1220.

²⁸⁶ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 53; ДАВО, П-136, 32, 198, s. 26-27. W tym samym czasie KO partii w Winnicy ocenił liczbę wiernych na 1300 osób.

²⁸⁷ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 31.

²⁸⁸ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 9.

²⁸⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 311, s. 97.

„lokalne władze nie prowadziły z nimi walki”²⁹⁰, oczywiście do czasu. Już bowiem w grudniu 1952 roku pełnomocnik naciskał władze rejonowe do ograniczenia ich działalności²⁹¹, zaś na przełomie lutego i marca 1953 roku kierownictwo i aktywni członkowie sekty, zamieszkali na terenie rejonów: pohrebyszczskiego, oratowskiego i pliskowskiego w obwodzie winnickim, zostali aresztowani za prowadzenie antysowieckiej działalności i skazani. W następstwie tych działań sekta miała liczyć tylko 200 wiernych²⁹². Z kolei, według danych przekazanych przez pełnomocnika instruktorowi KO KP/b/ – Małojło, w 23 wspólnotach było około 4000 osób²⁹³. W 1955 roku przywódcy sekty zostali zwolnieni z więzienia i na nowo podjęli działalność antysowiecką na terenie obwodu²⁹⁴. Według sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 roku wierni tej sekty w liczbie 40 osób należeli do jednej wspólnoty²⁹⁵. Trzy lata później na terenie obwodu działało już 14 wspólnot²⁹⁶ i 145 wiernych²⁹⁷.

Joannici

Sekta joannitów²⁹⁸ powstała w latach dziewięćdziesiątych XIX w. w Kronsztadzie. Jej nazwa wywodzi się od imienia jej założyciela Jana Siergiejewa²⁹⁹. W obrzędowości zachowali prawosławne symbole i sakramenty. Od 1905 roku byli prześladowani przez rząd carski i Cerkiew prawosławną³⁰⁰. Na terenie obwodu winnickiego sekta istniała od 1921 do 1923 roku. Jej założycielami w obwodzie byli następcy Jana Kronsztadzkiego – m.in. biskup prawosławny W. Doktorow i W. Dołgopiatow, którzy zamieszkali we wsi Pałanka, w rejonie tulczyńskim. W 1928 roku zostali rozpracowani przez organy GPU i zesłani na Syberię. Po powrocie z zesłania w 1933 roku nadal propagowali swoje przekonania religijne, za które w 1940 roku aresztowano 34 wiernych razem z biskupem Doktorowem. Na podstawie orzeczenia sądu w Winnicy 24 czerwca

²⁹⁰ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 24.

²⁹¹ ДАВО, P-2700, 19, 42, s. 62.

²⁹² ДАВО, П-136, 40, 272, s. 83.

²⁹³ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 73.

²⁹⁴ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 129.

²⁹⁵ ДАВО, P-2700, 6, 1903, s. 3; ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 5.

²⁹⁶ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 1.

²⁹⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 11.

²⁹⁸ Z. Pałubska, *Joannici*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 46-47. Autorka przedstawiła dzieje tej sekty do początków XX wieku. Według wiernych, założyciel sekty uznawany był za Trójcę Przenajświętszą, prawdziwego Boga, Jezusa Chrystusa, najwyższego sędziego.

²⁹⁹ M. Szegda, *Chłyści*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, kol. 192-194. „Innym odłamem chłystów byli założeni w 2. poł. XIX w. – Joannici; oddawali oni cześć boską swemu założycielowi Janowi Siergiejewowi (Jan Kronsztadzki)”.

³⁰⁰ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 87.

W. Doktorowa skazano na śmierć przez rozstrzelanie, a pozostałych wiernych na 5-10 lat pobytu w obozach pracy poprawczej³⁰¹.

W 1950 roku joannici mieli w swoich szeregach około 100 wiernych w rejonach: tulczyńskim, bractawskim, hajsyńskim, trostanieckim³⁰², a w 1953 roku – w 3 wspólnotach – było ich już około 500 osób³⁰³. Zdaniem pracowników służby bezpieczeństwa działalność sekty w dalszym ciągu stanowiła zagrożenie dla władzy, ponieważ „Antysowiecka działalność joannitów skierowana była na podtrzymywanie religii i cerkwi, zjednoczenie wszystkich wierzących dla walki z władzą sowiecką i odnowienie monarchii”³⁰⁴. Według tych samych źródeł sekta w 1959 roku liczyła ponad 200 wiernych, a w jej ramach 10 osób prowadziło życie zakonne³⁰⁵. Według sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 roku wierni tej sekty – w liczbie 191 osób – należeli do 12 wspólnot³⁰⁶, zaś w 1965 roku na terenie obwodu działało 27 wspólnot³⁰⁷, z liczbą 293 wiernych³⁰⁸.

Inokientewcy – ignatiewcy

Sekta powstała w 1905 roku na Ukrainie. Jej założycielem był J. Lewizor, mieszkaniec Kamieńca Podolskiego, w przeszłości był przeorem klasztoru w Bałcie i nosił imię zakonne Innocenty³⁰⁹. Za wprowadzane innowacje w obrzędach liturgicznych, w 1910 roku został odłączony od Cerkwi prawosławnej i zesłany do Murmańskiego Kraju³¹⁰. Jego najbliższym współpracownikiem w klasztorze w Bałcie był Ignacy More³¹¹. Od 1921 roku na terytorium Ukrainy zorganizował on szereg grup naśladowców Innocentego, za co w 1927 roku, razem z działaczami tej wspólnoty, został aresztowany, w 1928 roku skazany na 3 lata obozów pracy poprawczej i zesłany na Syberię. W 1946 roku wierni z rejonu tywrowskiego usiłowali pomóc mu w przeprowadzce z Archangielska na Ukrainę. Plany te zrealizował dopiero w kwietniu 1947 roku, ale już rok później został ponownie aresztowany przez służbę bezpieczeństwa obwodu charkowskiego³¹². Inni członkowie sekty (30 osób) zostali aresztowani w sierpniu

³⁰¹ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 105-106.

³⁰² ДАВО, П-136, 30, 180, s. 31.

³⁰³ ДАВО, Р-2700, 19, 43, s. 73.

³⁰⁴ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 88.

³⁰⁵ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 149.

³⁰⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 3; ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 5.

³⁰⁷ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1; ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 35.

³⁰⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 11.

³⁰⁹ Innocenty /Инокентий/ – nazwa sekty pochodzi od zakonnego imienia założyciela.

³¹⁰ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 84. Wierni tej sekty uważają „założyciela za „trójcę świętą”. Kiedy on mieszkał w Kamieńcu Podolskim, był „bogiem ojcem”, w mieście Bałta „bogiem synem”, a zesłany w Murmański Kraj „bogiem duchem świętym”.

³¹¹ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 86. Od jego imienia wyznawcy tej sekty nazywani byli też ignatiewcami – /Игнатъевцами/.

³¹² ДАВО, П-136, 40, 272, s. 86-87.

i wrześniu 1949 roku. Zostali skazani na 10-25 lat pobytu w obozach pracy poprawczej, ponieważ poprzez psalmy o charakterze antyradzieckim usiłowali – jak twierdzono – poderwać porządek panujący w kołchozach³¹³. Dlatego też w 1950 roku³¹⁴ do wspólnoty należało już tylko około 80 wiernych, zamieszkujących głównie rejony: mohylewsko-podolski, jaryszewski, kopajgrodzki, szpirowski, tywrowski, pliskowski. W 1953 roku w 6 wspólnotach było około 250 osób³¹⁵. Trudno przypuszczać, co spowodowało tak znaczące zmiany w przynależności wiernych do tej sekty. Skoro według sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 roku wierni tej sekty w liczbie 18 osób, należeli do jednej wspólnoty³¹⁶.

W 1965 roku dane urzędowe wyraźnie rozdzielają tę sektę na dwa odłamy. I tak, inokientewcy byli zebrani w 8 wspólnotach z liczbą 62 wiernych, a leontiewcy w 3 wspólnotach z liczbą 23 wiernych³¹⁷.

Michajłowcy

W 1950 roku około 20 wiernych tej sekty zamieszkiwało rejony: ułanowski, chmielnicki, komsomolski, pieszczański, kryżopolski, berszadzki i olgopolski. Sekta powstała w 1928 roku jej wyznawcy nie uznawali władzy państwowej, a tym samym i nie przestrzegali jej praw. Na początku 1949 roku wielu z nich aresztowano i skazano na 10-25 lat pobytu w obozach pracy poprawczej³¹⁸. W 1950 roku sekta została „zlikwidowana” w rejonie komsomolskim³¹⁹. Niemniej w 1965 roku władze musiały uznać na terenie obwodu działalność 77 wiernych³²⁰ w 10 wspólnotach³²¹.

Krasnodrakonowcy

W 1950 roku liczyli około 150 wiernych i zamieszkiwali głównie w rejonach olgopolskim, berszadzkiem i czeczelnickim³²². Mimo że rok później zostali aresztowani³²³ – jeszcze w 1953 roku było ich około 80³²⁴.

³¹³ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 31-34.

³¹⁴ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 23. Według sprawozdania pełnomocnika Rds.KR w czwartym kwartale było 5 wspólnot z liczbą wiernych 145.

³¹⁵ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 73.

³¹⁶ ДАВО, P-2700, 6, 1903, s. 3. Sprawozdanie pełnomocnika z 1 I 1962 r.

³¹⁷ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 1; ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 11, 35.

³¹⁸ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 31-33.

³¹⁹ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 94.

³²⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 11, 36.

³²¹ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 1; ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 36.

³²² ДАВО, П-136, 30, 180, s. 31.

³²³ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 94.

³²⁴ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 73.

Malewańcy

Wyznawcy tej sekty³²⁵ w 1950 roku liczyli około 20 osób, które zamieszkiwały rejon monasterzyski i dzuliński. Działalność sekty stanowiła zagrożenie dla władzy, ponieważ 18 osób z tej sekty – zdaniem pułkownika służby bezpieczeństwa – usiłowało przygotować krzyżowy pochód przeciwko władzy radzieckiej i opowiadało się za odnowieniem caratu. Ostatecznie za swoją działalność zostali skazani na 10-25 lat pobytu w obozach pracy poprawczej³²⁶.

Skopcy

Zwolennicy tej sekty³²⁷ w 1950 roku liczyli około 50 wiernych i zamieszkiwali w rejonie olgopolskim³²⁸. W następnym roku zostali aresztowani³²⁹.

Woskresniki

Zmartwychwstańcy. Sekta³³⁰ o tej nazwie pojawiła się w 1950 roku w rejonie trostanieckim we wsi Letkowska³³¹.

Duchoborcy

Duchoborcy – sekta³³² powstała na początku XVIII w.³³³ Swoich zwolenników miała także na terenie obwodu winnickiego. Osoby należące do tej sekty nie uznawały małżeństwa, „żyli ze sobą jak brat ze siostrą”. W liturgii nie korzystali z Pisma świętego, nie uznawali też sakramentów chrztu i eucharystii. Zamieszkiwali we wsi Podlesno w rejonie barskim. Opiekunem i kierownikiem wspólnoty był w ich przekonaniu sam „Chrystus”³³⁴. W 1953 roku liczyli 25 wiernych³³⁵.

Rozkolnicy

W 1965 roku władze wiedziały o istnieniu na terenie obwodu grupy wiernych o tej nazwie, zorganizowanych w 14 wspólnotach³³⁶.

³²⁵ Булгаков, *Православие*, s. 345-349.

³²⁶ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 31-33.

³²⁷ Булгаков, *Православие*, s. 402-406.

³²⁸ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 32.

³²⁹ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 94.

³³⁰ Булгаков, *Православие*, s. 309.

³³¹ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 43.

³³² Булгаков, *Православие*, s. 323-328.

³³³ С. А. Иникова, *Духоборцы*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 89-92.

³³⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 65b.

³³⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 43, s. 73.

³³⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

Ponadto władze ujawniły, że we wsi Wendyczany, w rejonie Mohylew Podolski, działa grupa wiernych, w liczbie około 40 osób. Odeszli od Cerkwi prawosławnej w 1917 roku, chociaż liturgię sprawowali na tych na tych samych zasadach co w cerkwi. Jej duchowy opiekun, Grigorienko, został aresztowany w 1949 roku³³⁷.

BIBLIOGRAFIA

Archiwum Diecezji Łuckiej. (dalej: ADŁ), Kuria Biskupia Łucka. (dalej: KBŁ), t. Diecezja żytomierska i kamieniecka.

Бабій М. Л., Присяжнюк М. Ф., Птущенко В. О., Пшук І. П., Тельман Й. Г., *Вінницька область, w: Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область*, red. А.Ф. Олійник, Київ 1972.

Бажан О., *Розділяючи на „чистих” і „нечистих”. Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60-80 роках*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2(1995) s. 218-234.

Веднарчук К., *Вартаці*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz OMI, J. S. Gajek MIC, ks. S. J. Koza, Lublin 1996, s. 188-196.

Бондаренко І., Кобець Д., Довгополий І., Мар'янчук І., *Чому ми закрили церкву*, „Вінницька Правда”, 24 III 1962, s. 4.

Булгаков С.В., *Православие. Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Восточной, Русской и Западной Церквей. (из „настойной книги для священно-церковно-служителей”)*, Москва „Современник” 1994.

Chojnowski A., *Ukraina*, Warszawa 1997.

Чаплицкий Б., Осипова И., *Книга памяти. Мартиролог Католической церкви в СССР*, Москва 2000.

Чорний М., *Люд робочий церкви не хоче*, „Вінницька Правда”, 29 IX 1959, s. 3.

Дарманський П., *Чому я порвав з релігією. Розповідь колишнього священика, кандидата богослов'я*, „Вінницька Правда”, 4 III 1958, s. 3.

Дębowska M., *Postuga duszpasterska duchowieństwa diecezji łuckiej na kresach wschodnich I RP w czasie II wojny światowej*, w: *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Lublin 1998, s. 31-41.

³³⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 65b.

Державний Архів Вінницької Області (ДАВО), ф. Р-2700, оп. 7с, спр. 345, арк. 223.

Dzwonkowski R., *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie środkowej, południowej i wschodniej w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu (1941-1948)*, w: *Pasterz i twierdza. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. ks. J. Wołczański, Kraków-Kamieniec Podolski 2001, s. 23-32.

Dzwonkowski R., *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.

Dzwonkowski R., *Stan badań nad historią Kościoła i życiem religijnym katolików obrządku łacińskiego w ZSRR (1917-1990)*, w: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 103-119.

Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994.

Филимонов Э.Г., *Протестантизм в России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 393-396.

Hlebowicz A., *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991.

Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.

Иникова С.А., *Духоборцы*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 89-92.

Кантеров И.Я., *Свидетели Иеговы*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 461-463.

Karski K., *Inne protestanckie Kościoły wolne*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz OMI, J. S. Gajek MISC, ks. S. J. Koza, Lublin 1996, s. 212-221.

Коновальчик П.Б., *Союз церквей Евангельских христиан-баптистов России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 490-491.

Кротевич К., *До ідеології Української Автокефальної Православної Церкви*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 4-5(1997) s. 397-409.

Крушеницкий В.П., *Адвентисты-реформисты*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 8-9.

Кулаков М.П., *Адвентисты седьмого дня в России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 9-12.

Лортц Й., *История Церкви. Рассмотренная в связи с историей идей*, т. 2: Новое время, Москва 2000.

Łуко Z., *Adwentyści*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz OMI, J. S. Gajek MIC, ks. S. J. Koza, Lublin 1996, s. 255-262.

Łуко Z., *Adwentyści*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 114-117.

Лисий А., *Нариси історії Гніванського костелу 1906-1996*, Вінниця 1996.

Лисий А., *Вінницький капуцинський монастир*, Вінниця 1995.

Міріука О., *Чому я порвав з релігією*, „Вінницька Правда” 9 VII 1960, s. 3.

Миловидов В. Ф., *Старообрядчество*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 495-498.

Nabuwaniec S., *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998.

Nowak J. R., *Walka z Kościołem. Wczoraj i dziś*, Szczecinek 1999.

Олійник А. Ф., Яковенко І. Л., *Вінницька область*, w: *Радянська Енциклопедія історії України*, t. 1, Київ 1969, s. 303-307.

Осипов О., *Відказ від релігії - Єдино вірний шлях*, „Вінницька Правда”, 9 XI 1959, s. 3-4.

Pałubska Z., *Joannici*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 46-47.

Панченко П., *Релігія в українському суспільстві*, w: *Україна друга половина ХХ століття. Нариси історії*, red. П. Панченко, Київ 1997, s. 201-229.

Папроцькі Н., *Staroobrzędowcy*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, S. J. Koza, Lublin 1996, s. 156-162.

Равлович Z., *Kościół i sekty w Polsce*, Gdańsk 1996.

Rubinkiewicz R., *Judaizm*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 198-207.

Rubinkiewicz R., *Judaizm*, w: *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, red. H. Zimoń, Lublin 2000, s. 349-378.

Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью, кн. 1-2, red. Г. Штриккер, Москва 1995.

Serczyk W. A., *Historia Ukrainy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990².

Современные религии и их роль, „Наука и религия”, 1(1963), s. 76-82.

Спаський М., *Чому я зрікся церкви*, „Вінницька Правда”, 12 VII 1959, s. 3.

Stankiewicz M., *Baptyści*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 1310-1312.

Staszewski M. T., *Polityka wyznaniowa europejskich państw socjalistycznych*, w: *Polityka wyznaniowa. Tło – warunki – realizacja*, red. M. T. Staszewski, W. Mysłek, Warszawa 1975, s. 80-120.

Шамрай І., *Моя остання сповідь*, „Вінницька Правда”, 8 I 1960, s. 3.

Szegda M., *Chłyci*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, kol. 192-194.

Шоштейт Л., *Походження і суть іудейської релігії*, „Вінницька Правда”, 15 III 1961, s. 4.

Szymański J., *Stan i sytuacja Kościoła katolickiego w obwodzie winnickim na Podolu w latach 1941-1964*, „Studia Polonijne”, 23 (2002) s. 149-182.

Szymański J., *Sytuacja prawna organizacji religijnych w obwodzie winnickim na Ukrainie 1918-1964*, „Roczniki Teologiczne” 48 (2001) z. 4, s. 181-209.

Тюрін І., *Боги вимагають жертв*, „Вінницька Правда” 2 IX 1962, s. 3.

Тюрін І., *Кому вони служать?*, „Вінницька Правда”, 8 VI 1962, s. 3.

Tofiluk J., *Kościół prawosławny*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, S. J. Koza, Lublin 1996, s. 113.

Венгер А., *Рим и Москва 1900-1950*, Москва 2000.

Вихнович В.Л., *Хасидизм*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 538-541.

Вихнович В.Л., *Иудаизм в России*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 139-145.

Войналович В., *Чорні дні „чорного” духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної компанії другої половини 50-х - першої половини 60-х рр.*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2(1995) s. 209-217.

Войналович В., *Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х - 50-ті роки ХХ ст.)*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1997) s. 207-226.

Войналович В., *Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-Х - першої половини 60-Х років*, w: *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л.А. Гречина, Київ 1997, s. 193-217.

Войналович В., *Що насправді коїлось у патріарших палатах. Маловідомі документи про опозиційний рух у Руській Православній Церкві*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1 (1994) s. 152-157.

Zajaczkowski W., *W obliczu rewolucji. (Rosyjskie prawosławie w latach 1917- 44)*, w: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraincom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*, red. K. Podlaski, Londyn 1989, s. 88-97.

Залітинкевич П., *Чому я став атеїстом*, „Вінницька Правда”, 3 VII 1962, s. 4.

Зисько І., *Не хочу служити неправому ділу*, „Вінницька Правда”, 7 VIII 1962, s. 4.

Зуев Ю.П., *Истинно Православная Церковь (ИПЦ)*, w: *Религии народов современной России А-Я. Словарь*, Москва 1999, s. 135-137.

Жуковський А., *Сучасний стан релігії й церкви під совітами, зокрема в УСССР*, w: *Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді папа (18-20) X 1963*, red. В. Янев, München-Rom-Paris 1966, s. 39-64.

KIRCHEN UND RELIGIONSGEMEINSCHAFTEN AUF DEM TERRITORIUM DES BEZIRKES WINNIZA IN DEN JAHREN 1941-1964

Zusammenfassung

Die Renaissance des religiösen Lebens auf dem Territorium des Bezirkes Winniza erfolgte vor allem durch die Kriegshandlungen zwischen Deutschland und der UdSSR. Die während der Okkupationszeit konsolidierte Menge der Gläubigen konnte - nach dem Abzug der deutschen Truppen - von den sowjetischen Behörden nicht mehr bagatellisiert werden. Am 1. Januar 1945 legalisierten sie formal das Wirken von 997 Religionsgemeinschaften. Dazu gehörten Gemeinden, die institutionell zur Orthodoxen Kirche, der Griechisch-Katholischen Kirche, der Kirche der Altgläubigen, der Kirche der Wahrhaft Rechtgläubigen Christen, zum Judentum, der Kirche der Christen-Baptisten, der Kirche der Christen Evangelischen Glaubens (Pfingstler), der Kirche der Siebenten-Tags-Adventisten, der Kirche der Adventisten-Reformisten, zu den Zeugen Jehovas, den Apokalypsisten, den Johannitern, den Innokentiewern-Ignatjewzen, dem Michailowzen, Krasnodrakonowzen, Malewanzen, Skopzen, Woskresnikern, Duchoborzen, Raskolniki und anderen gehörten.

Die organisatorischen Strukturen der funktionierenden Kirchen und Religionsgemeinschaften überlagerten einander, was einerseits eine Chance zur gegenseitigen Bereicherung bot, andererseits jedoch die Grundlage für zahlreiche Mißverständnisse bildete. Jede der auf dem Territorium dieses Bezirkes wirkende religiösen Organisationen war nämlich bemüht, ihre Sendung soweit wie möglich im Rahmen des geltenden Rechts zu realisieren, das durch die Legalisierung der einzelnen Konfessionen über deren Stand und Zukunftsperspektiven entschied.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich